Valonia: A Journal of Anatolian Pasts 2 (2025): 19-45.
DOI: 10.5505/valonia.2025.07279

DÖNÜŞEN KENTTE İZLER BIRAKARAK KAYBOLMUŞ BİR KAMUSAL MEKÂN VE ANITI: AYVALIK PROFITIS ILIAS TEPESİ VE KİLİSESİ

Hasan Sercan Sağlam*

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllara tarihlenen karakteristik bir mimari mirasa ev sahipliği yapan Ayvalık'taki anıt eserlerden bazısı yeni işlevlerle günümüze ulaşsa da birçoğu doğa ve insan kaynaklı tahribatlarla yok olmuştur. Ayvalık'ta yirminci yüzyılın ortalarında yıkılmış eski bir Rum Ortodoks kilisesi olan Profitis Ilias'a dair akademik yazın, genellikle muğlak ikincil kaynaklarla, uzaktan çekilmiş eski fotoğraflara dayandığı üzere hem anıtın hem de yakın çevresinin mimari ve kentsel bağlamı, sınırlı bir çerçevede, nispeten izlenimsel kalmıştır. Bu arada üzerinde yapının bulunduğu, eski ismiyle Profitis Ilias/Profitilya, yeni ismiyle İlk Kurşun Tepesi, tarihsel topoğrafyası yanında yel değirmenleri gibi diğer kültürel miras değerleriyle birlikte irdelenmemiştir. Hâkim konumuna karşın, kent tarihi bakımından halen belirsizlikler barındıran mevki, yakın dönemde temelden bir değişim ve dönüşüme uğramış, yeni bir isme ve işleve kavuşmuştur. Profitis Ilias Kilisesi'nin mimari tarihi, çift dilli bir teknik rapor beraberinde kat planlarını da içeren ve ilk kez bu makalede etraflıca incelenen yirminci yüzyıl başı arşiv belgeleri yoluyla detaylandırılmıştır. Ayrıca, çağdaş yazılı birincil kaynaklar dikkate alınarak, kilise ile yakın çevresinin kent hafızasındaki yeri tartışılmıştır. Osmanlı Arşivi belgeleri ve eski fotoğraflar yoluyla, çalışmanın teorik kurgusu desteklenmiştir. Bulgular, Profitis Ilias Kilisesi'nin kronolojisi ve mimari evrelerini daha ayrıntılı bir çerçeveye oturturken, İlk Kurşun Tepesi'nin kent hafızasındaki uzun yaşamını da ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Ayvalık, Kent tarihi, Mimarlık tarihi, Kilise, Profitis Ilias.

TRACES OF A LOST PUBLIC SPACE AND MONUMENT IN A CHANGING CITY: THE HILL AND CHURCH OF PROFITIS ELIAS IN AYVALIK

Ayvalık preserves a distinctive architectural heritage from the nineteenth and twentieth centuries, yet many of its monumental buildings have been lost to natural decay and human intervention. Among them, the former Greek Orthodox Church of Profitis Elias—demolished in the mid-twentieth century—has largely been treated in scholarship through vague secondary accounts and distant photographs, leaving its architectural and urban context insufficiently understood. This article reconstructs the church's history and situates it within its broader topographical setting on Profitis Elias (later Profitilya), now known as İlk Kurşun Hill, an area that has undergone major transformation in both name and function. Drawing on early twentieth-century Ottoman archival documents, including a bilingual technical report and original floor plans examined here for the first time, the study redefines the monument's chronology and architectural phases. Complementing this analysis with contemporary written sources, old photographs, and oral evidence, it also explores the enduring presence of İlk Kurşun Hill in local urban memory. By combining architectural documentation with historical and memory studies, the article contributes to broader discussions of cultural heritage, urban transformation, and the reinterpretation of multi-layered landscapes in Late Ottoman and modern Ayvalık.

Keywords: *Ayvalık, Urban history, Architectural history, Church, Profitis Elias.*

*Koç University, Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Merkezi, Istanbul, TR, saglam.h.sercan@gmail.com, ORCiD: 0000-0002-6621-0436

Submitted: 26 April 2025. Accepted: 5 July 2025.
Licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC-ND 4.0)

GİRİŞ

Anıtsal nitelikteki yapılar, sadece mimari varlıklar değil, aynı zamanda kent belleğinin dinamik öğeleri olup hem mekânsal hem de kültürel temsil açısından çok katmanlı anlamlar üretir. Kent belleği üzerine çalışan Nora'nın "hafıza mekânları" (*lieux de mémoire*) kavramı, bu tür yapıların bir dönemin kolektif belleğini maddesel olarak barındırdığının altını çizer. Mekân, artık yalnızca bir yapı değil, geçmişin, kimliğin ve kültürel sürekliliğin bir tür sahnesidir. "Kentsel hafıza" (*urban memory*) yaklaşımı, mimari unsurların "palimpsest", yani üst üste binen bellek alanları olduğunu, bu unsurların da geçmiş ile bugün arasında bağ kurarak süreklilik sağladığını önerir.[1] İbadethane gibi simge yapılar, zamanla işlev değiştirerek (örneğin, bir başka ibadet alanına ya da mülki kuruma dönüşüm gibi), anı ve beraberinde kimlik dönüşümüne uğrar. Halbwachs'a göre kolektif hafıza sosyal çerçevelerle şekillenir; bu çerçevelerin değişmesiyle birlikte mekânın anlamı da dönüşür. Bir yapının zamanla işlevsizleştirilmesi veya farklı kimliklerle yeniden tanımlanması, kentin hâkim anlatılarındaki dönüşümle paralel ilerler.[2]

Konunun eleştirel derinliği açısından, örneğin, Holokost anıtlarının pek çoğu, klasik anıt anlayışını reddederek, bireysel deneyimler üzerinden kolektif hafızayı yeniden kurgular.[3] Rothberg'in "çok yönlü hafıza" (*multidirectional memory*) kavramı da tekil anlatılar yerine çoklu geçmişlerin bir aradalığını vurgular. Diğer taraftan yeni işlevler, çok katmanlı belleğin bastırılıp yeniden yorumlanması anlamına da gelebilir.[4] Beiner'ın "hatırasını yok etmek" olarak ifade edilebilecek "*de-commemoration*" tanımı ise işlev değişikliklerinin bellekten silmeyi veya belleği sil baştan yorumlamayı da içerebileceğini, yeniden anlamlandırma veya yeniden hatırlama pratiklerinde mekânsal kurguların yerini ortaya koyar.[5] Valongo Limanı (Rio de Janeiro) örneğinde olduğu gibi, kültürel miras yönetiminin global normlar aracılığıyla mekânın anlamını yeniden yapılandırabileceği, lakin yine de çelişkili anlatılara sebebiyet verebileceği görülür.[6] Haliyle, yapıları değerlendirirken sadece mimari değil; hafıza, temsil ve kamusal mekân politikaları üzerinden de düşünmek gerekir. Çok boyutlu yaklaşım, bir yapının kent belleği içindeki yerini daha eleştirel ve kuramsal bir zemine taşıyacaktır.

Balıkesir ilçelerinden bir liman yerleşmesi olan Ayvalık, mimari mirasıyla öne çıkar. On dördüncü yüzyılın başlarında Türk hâkimiyetine giren bölgenin erken dönemleri belirsizlik taşısa da kentin on altıncı yüzyılın sonlarında kurulduğu kabul edilir. On sekizinci yüzyılla beraber zeytincilik beraberinde zeytinyağı üretimi sayesinde ekonomik gelişme göstererek, on dokuzuncu yüzyılın başlarında önemli bir kent haline gelir.[7] Bu dönemler boyunca, nüfusunun neredeyse tamamı yerel Rumlardır. Yine de kozmopolit Geç Osmanlı döneminin demografik koşullarında, Türk idaresindeki bir yerleşme olarak, ayrıca Avrupalı tüccarları ağırlaması nedeniyle, çok kültürlü yapısıyla dikkat çeker. 1821 Yunan İsyanı sonrası hızla yeniden imar ve iskân edilerek gelişimini sürdürür.[8] Ayvalık'ın ekonomik ve kültürel zenginliği, mimarisine de yansır. Kâgir konutlar, anıtsal ibadethaneler, tarım

1 Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire," *Representations* (1989) 26: 7–24.

2 Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, çev. Lewis A. Coser (University of Chicago Press, 1992), b.a.

3 James E. Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning* (Yale University Press, 1994), b.a.

4 Michael Rothberg, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization* (Stanford University Press, 2009), b.a.

5 Guy Beiner, Forgetful Remembrance: *Social Forgetting and Vernacular Historiography of a Rebellion in Ulster* (Oxford University Press, 2018), 356–443.

6 Anne-Marie Broudehoux, "Memorial Agency, Heritage Dissonance, and the Politics of Memory in the Preservation of Rio de Janeiro's Valongo Slave Wharf," *Built Heritage* 8, no. 19 (2024), erişim tarihi 15 Ağustos 2024, https://built-heritage.springeropen.com/articles/10.1186/s43238-024-00127-2.

7 Zeki Arıkan, "1821 Ayvalık İsyanı," *Belleten* 52, no. 203 (1988): 571–600; Serdar Genç, "1821 Mora İsyanı Sırasında Edremit Körfezi ve Zeytincilik," *Tarihin Peşinde* 17 (2017): 295–302.

8 Bayram Bayraktar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayvalık Tarihi* (Atatürk Araştırma Merkezi, 1998), b.a.

endüstrisi tesisleri ve taş döşeli dar sokaklar, tarihi kent dokusunu belirler. 1923'te Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleştirilen nüfus mübadelesi, Ayvalık'ın demografik yapısında köklü değişikliklere yol açar. Mübadil Türk nüfusla bölgenin kültürel dokusu yeniden şekillenerek günümüze gelir.[9]

Mübadelenin ardından Ayvalık'ın mevcut yapı stoku önemli ölçüde yeniden kullanılmaya başlanırken, bir kısmı terk edilerek harap olur ve zamanla tamamen ortadan kaybolur. Kentin geçmişteki hafıza mekânları, değişerek ve dönüşerek yerini yeni hafıza mekânlarına bırakır.[10] Dinamik olduğu kadar, çoğu zaman ayrıntılarıyla takip edilemeyen bu süreçler, kentlerin uzun yaşamını tanımlar. Eski kilise yapıları söz konusu olduğunda cami ve müze işlevleri ön plandadır. Yeni kimlikler, yeni hafıza mekânlarını yaratırken, mimari yapılar bundan etkilenir, hatta bazen ortadan kaybolur.[11] İlintili olarak makale, Ayvalık'ın bir zamanlar başlıca anıtlarından Profitis Ilias Kilisesi ile yakın çevresini mimarlık tarihi, kentsel hafıza ve tarihsel topoğrafya bağlamında ele almaktadır. Metodolojik açıdan, disiplinler arası bir yöntem izlenmektedir. Bir yandan birincil kaynaklar dikkate alınarak yeni tarihsel irdelemelerde bulunulmaktadır. Diğer taraftan güncel tespit ve eleştiriler yoluyla Ayvalık kent tarihine, onun hatırası kaybolmaya yüz tutmuş eski bir anıtı üzerinden, farklı açılardan ışık tutmak amaçlanmaktadır. Daha önce çalışılmamış Osmanlı Arşivi belgeleri, salnâmeler, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllardan yerel Rum yayınları, ayrıca ilk kez dikkate alınan arşiv fotoğrafları, başvurulan başlıca kaynaklardır.

Aslında Ayvalık yöresindeki pek çok kilisenin yakın geçmişine dair bilinmezliklerden ve karışıklıklardan söz etmek mümkündür. Örneğin Cunda Adası'ndaki (Yunda/Moskhonisi/Alibey) Panagia (Koimesis Theotokou) ve Agios Panteleimon kiliselerinin hem mimari özellikleri hem de yıkımları ardından geçirdiği süreçler, önceki yazında şüpheli ikincil tanıklıklara dayandırılarak yüzeysel ve çelişkili kalmışken, güncel olarak irdelenmiş ve tartışılmıştır.[12] Benzer şekilde, Ayvalık Agios Nikolaos Kilisesi'nin mübadeleden sonra bir müddet Biberli Camii adıyla kullanımının sürdüğü, 1944 depreminde başta kubbesi çöküp harap olarak 1970'lerin sonuna kadar bu şekilde bırakıldığı ve aradan geçen zamanda yıkılıp ortadan kaybolmasına karşın 1989'da tescil edildiği resmi kayıtlara yansımıştır.[13] Mimari tarihi ise son olarak Psarros tarafından ortaya konmuştur.[14] Buna karşın, birtakım güncel yayınlar Biberli Camii'nden söz ederken Agios Nikolaos Kilisesi (yeri günümüzde Abdülvahit Sağlam İlkokulu) ile yakınında halen harap halde mevcut Agia Triada Kilisesi'ni karıştırmış ve mübadeleden sonra yalnızca tütün deposu olarak kullanılmış bu ikinci

9 Bkz. Dimitrios E. Psarros, "Κυδωνίες – Ἀϊβαλί," *Τεχνικά Χρονικά* 44 (1977): 69–86; Psarros, "Η οικιστική ιστορία τον Κυδωνιών," Ε' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυδωνιές), *Μία αμφίδρομη σχέση στο Βορειοανατολικό Αιγαίο*, ed. Paskhalis M. Kitromilides ve Panagiotis D. Mikhailaris (Ulusal Helen Araştırma Vakfı, 2007), 497–513; Psarros, *Το Αϊβαλί και η Μικρασιατική Αιολίδα* (Yunanistan Ulusal Bankası Eğitim Vakfı, 2017), b.a.; Psarros, "Kydonies – Ayvalık'ın Kentsel Tarihi," *Ayvalık Kent Tarihi Çalışmaları*, ed. Neriman Şahin Güçhan (Balıkesir Büyükşehir Belediyesi, 2023), 3–14.

10 Bkz. Neriman Şahin Güçhan, "Dr. Şerafeddin Mağmumi'nin İzinden 1890'da Ayvalık," *Ayvalık Kent Tarihi Çalışmaları*, ed. a.y. (Balıkesir Büyükşehir Belediyesi, 2023), 69–109.

11 Bkz. Deniz Saban, "Ayvalık'ta Camiye Dönüştürülmüş Üç 19. Yüzyıl Kilisesi" (Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2010), b.a.; Saban, "Osmanlı Dönemi'nde Ayvalık'ta İnşa Edilen Rum Ortodoks Kiliseleri," *Uluslararası XIX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 21–24 Ekim 2015 (Bildiriler)*, c. 1, ed. Ceren Ünal ve Cengiz Gürbıyık (Türk Tarih Kurumu, 2019), 566–70; Canan Solak ve Şerife Ebru Okuyucu, "Dini Yapıların Dönüştürülmesinde Mevcut Yapı Bileşenlerinin Yeni İşlevdeki Karşılıkları: Kilise ve Cami Dönüşümleri," *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 49 (2022): 191–211; Hande Tatoğlu, "Toplumsal Hafıza ve Tarihi Yapıların Müze Olarak Yeniden İşlevlendirilmesi: Ayvalık Rahmi M. Koç Müzesi Örneği," *Fenerbahçe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3, no. 1 (2023): 61–84.

12 Hasan Sercan Sağlam, "Ayvalık Cunda Adası'ndaki Panagia (Koimesis Theotokou) ve Agios Panteleimon Kiliselerinin Mimari Tarihi ve Mekânsal Dönüşümü," *Turkish Studies* 16, no. 3 (2021): 989–1017.

13 *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, c. 2, Balıkesir – Bilecik – Bingöl – Bitlis – Bolu – Burdur* (Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1977), 32; *Balıkesir Kültür Envanteri: Taşınmaz Kültür Varlıkları* (Balıkesir Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2010), 146.

14 Psarros, *Το Αϊβαλί*, 242–48.

anıta meçhul bir cami dönemi atfetmiştir.[15] Ayrıca, Ayvalık kiliselerinin mimari tarihine yönelik genellikle başvurulan yerel Rum kaynaklarına ek olarak Osmanlı Arşivi'nde henüz ayrıntılı incelenmemiş daha pek çok belge bulunmakta; örneğin Kato Panagia Kilisesi (günümüzde Hayrettin Paşa Camii), Agios Ioannis Kilisesi (günümüzde Saatli Camii) ve Agios Nikolaos Kilisesi'nin sırayla 1850, 1868 ve 1869'daki yeniden inşalarına dair kayıtlarla karşılaşılmaktadır.[16]

Profitis Ilias Kilisesi'ne dönülürse, güncel akademik yazındaki bilgi sınırlıdır. Fountoulis, Yukarı Bölge'nin doğusundaki Profitis Ilias'ın aynı adlı tepede, Ayvalık ile yakın çevresine hâkim konumuyla, kentin on iki mahalle kilisesinden biri olduğunu belirtir. Zamanla yıkılsa da kalıntılarını 1980'lere kadar görebildiği kiliseyi üç nefli bir bazilika olarak tanımlar. Çan kulesi ile müştemilatlarını, eski fotoğraflardan tespit eder. Ayrıca kilise arazisinde müstakil Agia Anna şapeli ve küçük bir mezarlık yer alır. Georgios Kleomvrotos 1917'e kadar buranın papazıdır.[17] Tsitimaki, yapının 1835'te yeniden inşa edildiğini, bunun yanında Ayvalık'ın 1922 öncesindeki on iki mahalle kilisesinin yedisi gibi üç nefli bazilika planlı olduğunu ifade eder.[18] Çeşitli çalışmaların müellifi Psarros ise başta yapının kalıntılarını kısaca belgeleyerek vaziyet plan krokisini çıkarır.[19] Ardından Profitis Ilias'ın 1821 sonrasında yeni kurulmuş bir mahalle olarak, Agios Vasileios, Agios Nikolaos ve Agia Triada ile birlikte, kentin doğu sınırını tanımlayan Yüksek Bölgeler'i oluşturduğunu belirtir.[20]

Kiliseye yönelik güncel en kapsamlı çalışmada yine Psarros, Profitis Ilias'ın 1835'te ilk kez inşa edildiği görüşündedir. Ahşap çatılı ve basit ama geniş üç nefli bazilika planını, Aiolis bölgesindeki diğer birçok örnekle eşleştirir. Düzensiz planlı ve üç girişli bahçe duvarlarının dışında, tepenin sırtında bulunan dört adet yel değirmenini tespit eder. Eski fotoğraflarda batı yönünde görülen anıtsal ön cephesini, stilistik bir çıkarımla kısaca on dokuzuncu yüzyılın sonuna tarihleyerek, eklektisizm dönemindeki bir yeniden düzenlenme ve genişletme olarak yorumlar. Kilise arsasının batı ucundaki çan kulesini de aynı zamana tarihler. Zemin katta, rüzgârlı yörede cemaate siper olan sivri kemerli pencereli narteksi; üst katta her tarafı geniş pencereli kadınlar mahfilini; ön cephede ise anıtsal bir alınlığa sahip çatıyı yine eski fotoğraflarda belirler. Derlediği mübadil tanıklıklarında, kilisenin ikonaları Dimitrios Agrafiotis'a atfedilir. 1917 öncesinde burada Eusevia, Pelagia ve Eleni adlı üç rahibenin manastır yaşamı sürdüğü kaydedilir. Ayrıca Profitis Ilias Mahallesi'nden kentin belediye meclisi için iki temsilci seçilir. Mahallenin 1920 civarında 350–400 konut ile yaklaşık 1800 kişilik bir nüfusa sahip olduğu tahmininde bulunan Psarros, sakinlerin çoğunun yoksul çiftçi, hayvancı ve işçi olduğunu aktarır. Çevresindeki tepelerde, aynı zamanda değirmencilerin ikametgâhı olan toplam on adet yel değirmenini belgeler.[21]

Ayvalık'a 1969'daki ilk ziyaretinde Psarros, Profitis Ilias Tepesi'nde kilisenin yaklaşık bir metre yükseklikte korunagelmiş beden duvarlarını, çan kulesini,

15 Hatice Uçar, "Ayvalık'ta Hagia Triada Kilisesi Mimari Analizi," *Trakya Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi* 15, no. 1 (2014): 9; Yasemin İnce Güney, "Appropriation and Authenticity: The Case of Transforming Churches into Mosques in Ayvalık," *ICONARP International Journal of Architecture and Planning* 4, no. 2 (2016): 46, 51–52.

16 BOA, A.MKT.UM., 11-76, 14 Cemazeyilevvel 1266 [28 Mart 1850]; BOA, İ.HR., 231-13601, 15 Muharrem 1285 [8 Mayıs 1868]; BOA, İ.HR., 238-14151, 17 Rebiülahir 1286 [27 Temmuz 1869]. Bu kiliselere yönelik Rum kaynakları için bkz. Psarros, *To Aïβalí*, 164–87 (Agios Ioannis), 200–19 (Kato Panagia), 242–49 (Agios Nikolaos).

17 Ioannis M. Fountoulis, "Ναοί και μοναστήρια των Κυδωνιών," *Ε΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυδωνίες), Μία αμφίδρομη σχέση στο Βορειοανατολικό Αιγαίο*, ed. Paskhalis M. Kitromilides ve Panagiotis D. Mikhailaris (Ulusal Helen Araştırma Vakfı, 2007), 30, 34–35.

18 Maria Tsitimaki, "Η διασπορά της τρίκλινης βασιλικής κατά την όψιμη Τουρκοκρατία στο βορειοανατολικό Αιγαίο," *Ε΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυδωνιές), Μία αμφίδρομη σχέση στο Βορειοανατολικό Αιγαίο*, ed. Paskhalis M. Kitromilides ve Panagiotis D. Mikhailaris (Ulusal Helen Araştırma Vakfı, 2007), 484.

19 Psarros, "Κυδωνίες – Αϊβαλί," 70.

20 Psarros, *To Aïβalí*, 502, 513; Psarros, "Kydonies – Ayvalık," 15, 23.

21 Psarros, *To Aïβalí*, 256–59.

hücrelerini, şapelini ve bazı diğer kalıntılarını gözlemler. Saha tespitlerinin ve eski fotoğrafların yardımıyla, kilise ve yakın çevresinin vaziyet plan krokisini çıkarır. O tarih itibarıyla mahallenin, evlerini güçlükle geçindiren yoksul kesim tarafından mesken tutulduğuna, taş döşeli eski yokuşlarının tırmanışı zorlaştıran kısmen hasarlı vaziyetine, ayrıca civarındaki tepelerin yamaçlarında gecekondu benzeri yapılarla yeni yerleşim alanlarına tanıklık eder.[22]

Bugün somut herhangi bir izi dahi kalmamış Profitis Ilias Kilisesi'nin hem mekânsal hem de toplumsal hafızadaki izlerini ortaya koymaya çalışan bu makale, müreffeh bir liman kenti olan Ayvalık'ın sakinleri ile buranın nispeten yoksul bir cemaatinin, savaş ve mübadele sonucu yerinden edilmelerinin ardından silinmiş mirasına odaklanmaktadır. Bu bağlamda, çalışma, görünmez kılınan yerel deneyimlerin izini sürerek "miras adaleti" kavramıyla teorik bir temas kurar. Brusius ve Rico'nun belirttiği üzere, "yaşanmış deneyim olarak miras hikâyesi oluşturma" ve "karşı-arşivler" gibi kavramlar, resmi söylemlerin dışında kalan toplulukların izini sürmek açısından önemlidir.[23] Profitis Ilias'ın kaybolmuş yapısı üzerinden oluşturulan bu anlatı, yalnızca bir yapının fiziksel izini değil, aynı zamanda onunla silinen karmaşık bir toplumsal hafızayı da görünür kılmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla, yukarıda değinilen kuramsal çerçeveye uygun şekilde, karşı-arşivsel bir yaklaşım benimsenerek, kültürel mirasın temsilinde daha kapsayıcı ve adil bir perspektifin mümkün olup olmadığı sorgulamasına da örnek oluşturulmaktadır.

BİRİNCİL KAYNAKLARDA PROFITIS ILIAS KİLİSESİ VE YAKIN ÇEVRESİ

Mübadil Karamplias'ın Ayvalık'ın 1922 öncesine yönelik hatıralarına göre, kentin büyükçe bir bölümünü barındıran düzlük sahil bölgesinden iç kesimlere doğru ilerlendikçe, Profitis Ilias (günümüzde İlk Kurşun) ve Agios Antonios (günümüzde Talimhane) tepelerinin yamaçlarına yaslanan mahalleler başlar. Profitis Ilias Tepesi, yaklaşık 100 metrelik rakımıyla Ayvalık'ın üzerinde yükselir ve geneline hâkim görüş sunar (Şekil 1).[24] Kentin yaklaşık olarak ortasından, Profitis Ilias ile Agios Antonios tepelerinin arasından, kimi zaman ırmak (*potamos*) olarak da adlandırılan bir dere geçer ve bunların yamaçlarından süzülen suları toplayarak denize ilerler.[25] Profitis Ilias Kilisesi'nin mahallesi, üzerinde bulunduğu aynı adlı tepenin yamaçlarını takiben kuzeyden güneye yayılır ve dereyle sınırlanır.[26] Killi, taşlı toprak yapısına sahip bu tepenin yamaçlarında, kaba ve dik sokaklar uzanır.[27] Ayvalık'ın doğusunda yükselen tepelerde bulunan Profitis Ilias ve Agios Vasileios kiliseleri, kentin bu yöndeki sınırlarındandır (Şekil 2).[28]

Raffenel'in Yunan İsyanı (1821–1829) nedeniyle tamamen harap olacak Ayvalık'ın 1821 öncesine yönelik tanıklığında anonim şekilde belirttiği on kiliseyi,[29] Stavraki 1861'de Agios Georgios, Agios Ioannis, Taksiarkhis, Agios Dimitrios, Panagia (merkez), Panagia ton Orfanon, Agios Vasileios, Agios Nikolaos, Agios Kharalampos (hastanede) ve Agia Ypakoi (cüzzam hastanesinde) olarak sıralayarak detaylandırır. Kendisinin dönemine gelindiğinde ise bunlara iki kilise daha eklendiğini ifade eder. Bunlardan ilki 1835'te inşa edilen Profitis Ilias, diğeri de 1846'da

22 Psarros, *To Aïβαλί*, 256–59.

23 Mirjam Brusius ve Trinidad Rico, "Counter-archives as Heritage Justice: Photography, Invisible Labor and Peopled Ruins," *Journal of Visual Culture* 22, no. 1 (2023): 67–68, 82.

24 Ioannis N. Karamplias, *Ιστορία των Κυδωνιών*, c. 1 (Gerasimos S. Khristos ve Oğlu, 1949), 39.

25 Karamplias, *Ιστορία των Κυδωνιών*, 45.

26 Karamplias, *Ιστορία των Κυδωνιών*, 46.

27 Georgios Sakkaris, *Ιστορία των Κυδωνιών* (Aleksandros Vitsikounakis, 1920), 11.

28 Georgios Sakkaris, *Ιστορία των Κυδωνιών*, 245–46.

29 Claude Denis Raffenel, *Histoire des événements de la Grèce* (Dondey-Dupré, 1822), 198.

ŞEKİL 1

Ayvalık'ın güneybatıdan görünümünde, geride Profitis Ilias Tepesi, 1911 (fotoğraf: Aiolikos Astir 1, 1 Ekim 1911, 12)

inşa edilen Agia Triada'dır.[30] Buna karşın, aşağıda irdelenecek 1900–1901 tarihli Osmanlı Arşivi belgelerinde, Profitis Ilias Kilisesi defaatle "kadîmen mevcut" (başlangıcı geçmişin derinliklerinde bulunan, pek çok eskiye uzanan, öncesiz) olarak tanımlanır.[31] Kilise binası o dönemde ancak 65 yıllık olduğu üzere, betimlemedeki vurgunun orantısızlığı çarpıcıdır. Bu nedenle, üzerinde kilisenin bulunduğu hâkim tepede önceden, olasılıkla Bizans döneminden bir şapelin yer almakta olduğu akla gelir. Ayvalık yerleşim merkezindeki bir başka anıta dair, 17–27 Temmuz 1701 tarihli bir Dîvân-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defteri kaydında rastlanan "nâhiye-i mezburda vâkî fetih zamanından beri yedlerinden alınan kadimî kilise" ifadesi, kent havalisinde daha önceden Bizans ibadethane yapısı mevcudiyeti makul olasılığının bir göstergesidir.[32] 1895'e gelindiğinde, Ayvalık'ın bir tepenin yamacı boyunca uzandığı, bunun da tepesinde Profitis Ilias ile birkaç yel değirmeninin yer aldığı kaydedilir. Bu esnada kiliseden "manastır" olarak söz edilmesi, bu türde işleve de sahip olduğunu akla getirir.[33]

Ayvalık belediye mühendisi Nikolaos D. Ksyrafiadis'in Rumca ve Osmanlı Türkçesi olarak iki dilde hazırladığı 27 Mayıs 1900 tarihli teknik raporda, kiliseye yönelik bir restorasyon, güçlendirme ve genişletme projesi belediyeye sunulur. Şekil 3 ve 4'te görülebilecek bu raporda, Profitis Ilias Kilisesi'nin ilk binası, başlangıçtan itibaren ciddi mimari kusurları nedeniyle zamanla tamamen güvensiz hâle geldiği için elzem ve hızla uygulanmak üzere bir onarım önerisinde bulunulur. Doğu-batı doğrultulu üç nefli bir bazilika plan tipine sahip kilisede, kuzeye doğru taşan "L" planlı ve iki katlı bir narteks birimi vardır. 22 metre uzunluğunda ve 9,80 metre genişliğindeki yapının toplam alanı

30 Kharikleia Stavraki, *Αι Κυδωνίαι προ του 1821 κατά τον Κυρίον Μ. Δ. Ραφφενέλον* (Damianos, 1861), 41.

31 BOA, ŞD., 1578-3, 19 Şevval 1318 [9 Şubat 1901]: 1, 9; BOA, İ.AZN., 41-12, 16 Zilkade 1318 [7 Mart 1901]: 3, 6.

32 BOA, A.DVNSMHM.d., 111-2169, 20 Safer 1113 [27 Temmuz 1701]: 312.

33 Charles Wilson, *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia, etc* (John Murray, 1895), 67.

ŞEKİL 2

Profitis Ilias Tepesi'nin güneydoğudan görünümünde, ön planda Agios Vasileios, geride Profitis Ilias kiliseleri, 1913 (fotoğraf: Aiolikos Astir 54–55, 15 Aralık 1913–1 Ocak 1914, 82)

233,84 metrekaredir. Kilisenin dört metre yükseklikte kalan ahşaptan taban döşemeleri, üzerinde taşıdığı ağırlığa kıyasla bir hayli zayıf olduğundan, özellikle de cemaatin kalabalığı nedeniyle yer yer bel vermiştir. Dahası, nartekste temelsiz halde doğrudan tabanın üzerindeki ahşaptan iki adet sütun, üzerine binen çatının muazzam ağırlığını yine zayıf tabana ilettiği için, cemaatin kullanımı sürdüğü müddetçe hem tavan hem de çatının beraber aniden çökme tehlikesi vardır. Buna yönelik, kilise naos bölümünün eski, alçak ve işlevsiz giriş cephesini bir metre ileri alıp, adeta havada duran sütunların hizasına getirerek, tabana ve çatıya ek bir destek oluşturulması önerilir. Ayrıca, kusurlu yağmur olukları nedeniyle kilisenin zamanla çürüyen doğu köşelerinin onarılması gereklidir. Böylelikle taban ve çatı beraberinde tüm yapı, özellikle de kalabalık cemaatin artırdığı yük ya da deprem gibi riskler karşısında daha güvenli hâle gelecektir. Son olarak, kullanım ihtiyacı nedeniyle narteksin güneyine 18,24 metrekarelik bir bölüm eklenmelidir. 1/200 ölçekli iki adet zemin kat planıyla detaylandırılan tüm bu mimari müdahalelerin maliyeti 230 gümüş mecidiye olarak hesaplanır (Şekil 3–4, Ek 1–2).[34]

Profitis Ilias Kilisesi'nin onarımına ve genişletilmesine yönelik 29 Ağustos 1900'de verilen idari dilekçe doğrultusunda, Kaymakam Muharrem Bey'in başkanlığındaki ve metropolit vekili Dorotheos Efendi'nin de üyesi olduğu Ayvalık belediye meclisi tarafından bir tahkikat yapılarak, Karesi Sancağı'na verilmek üzere 11 Eylül 1900'de bir rapor hazırlanır. Eski kilise

34 BOA, İ.AZN., 41-12, 16 Zilkade 1318 [7 Mart 1901]: 1, 2. Mühendisin adı belgede Rumca "Νίκος Δ. Ξυραφιάδης," Osmanlı Türkçesi "Nikolaki Eksirafyadi" şeklindedir.

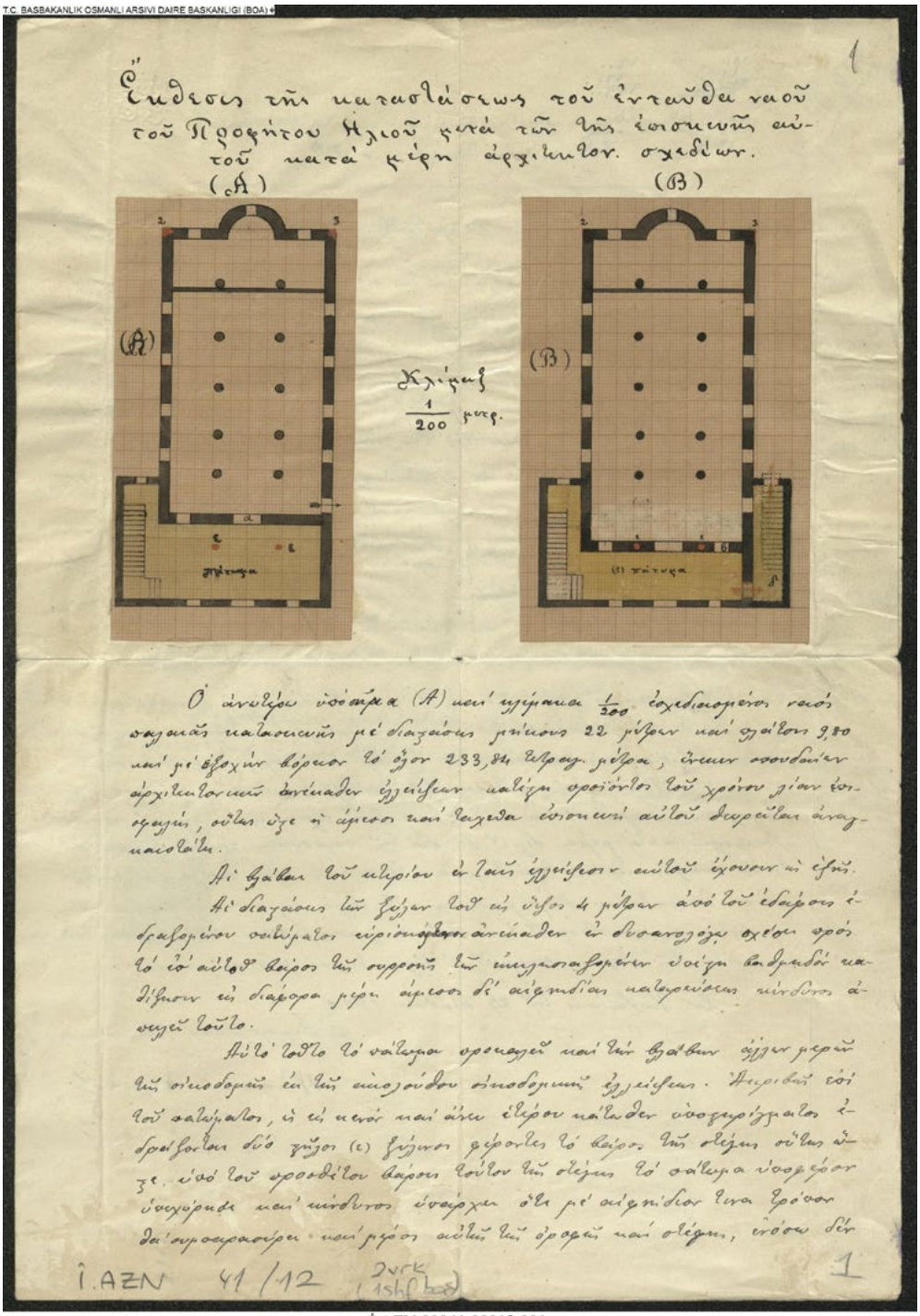

İ.AZN.00041.00012.001

ŞEKİL 3

Ayvalık belediye mühendisi Nikolaos D. Ksyrafiadis'in 27 Mayıs 1900 tarihli teknik raporunun ilk sayfası (belge: BOA, İ.AZN, 41-12, 16 Zilkade 1318 [7 Mart 1901]).

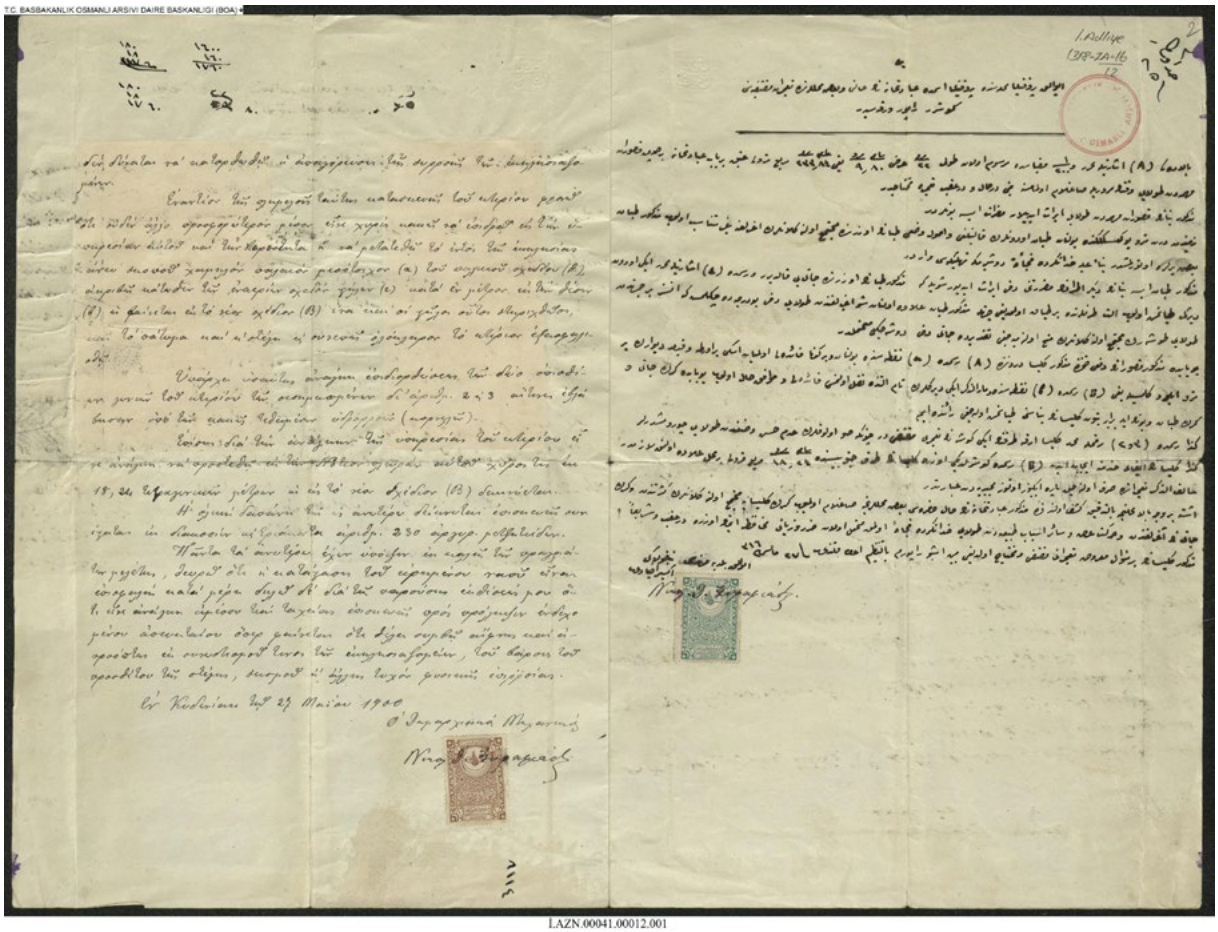

ŞEKİL 4

Ayvalık belediye mühendisi Nikolaos D. Ksyrafiadis'in 27 Mayıs 1900 tarihli teknik raporunun ikinci ve üçüncü sayfaları (belge: BOA, İ.AZN, 41-12, 16 Zilkade 1318 [7 Mart 1901]).

yapısının çökmeye yüz tutmuş giriş cephesinin yıkılıp ileri çekildikten sonra yeniden inşa edileceği ve yalnızca iç mekânın genişletileceği belirtilir. Profitis Ilias Mahallesi'nde 332 hanede kadın ve erkek toplam 1.269 kişi yaşamakta olup, ilgili tüm masraflar bu cemaatin kiliseye sağladığı gelirden karşılanacaktır. Etrafında Müslüman mahallesi ya da ibadethanesi bulunmayan, yalnızca Rum yerleşmesi olan buranın kilisesine yönelik söz konusu taleplere mâni bir durum gözlemlenmez.[35] 25 Eylül'de Karesi Sancağı, 24 Ekim'de Hüdâvendigâr Vilayeti, 6 Kasım'da ise Adliye ve Mezâhib Nezâreti yetkili makamları tarafından verilen nispeten kısa onayları takiben, Dîvân-ı Hümâyun ana hatlarıyla özetlediği başvurunun uygunluğunu 18 Kasım 1900'de karara bağlar ve sonraki gün Şûrâ-yı Devlet'e sevk eder.[36]

9 Şubat 1901'de Şûrâ-yı Devlet başkanı Kürt Said Paşa'nın hazır bulunduğu oturumda, daha önce kayda geçen tüm detaylarıyla görüşülen Profitis Ilias Kilisesi'nin tamir ve genişletilme talebi, belirtilen

35 BOA, ŞD., 1578-3, 19 Şevval 1318 [9 Şubat 1901]: 1.

36 BOA, ŞD., 1578-3, 19 Şevval 1318 [9 Şubat 1901]: 3, 5, 7, 9, 11.

ŞEKİL 5

Ayvalık'ın kuzeybatıdan görünümünde, geride Profitis Ilias Tepesi, yirminci yüzyılın başları (kartpostal: AOL. CP-1793)

ölçülere uyulmak ve bu amaçla kimseden zorla para alınmamak kaydıyla uygun bulunur.[37] 27 Şubat 1901'de Sadrazam Halil Rifat Paşa tarafından genel çerçevesi itibarıyla bir kez daha üzerinden geçilip onaylanarak II. Abdülhamid'e sunulan başvuruya, nihayet 7 Mart 1901'de irâde-i seniyye yoluyla izin çıkar ve ruhsat verilir (Ek 3).[38] Böylelikle, Profitis Ilias Kilisesi'nin bilinen en eski fotoğrafında Alman dil bilimci ve gezgin Paul Kretschmer'in 3 Ekim 1901'de belgelediği, aslında yukarıda değinilen süreç sonunda gerçekleşen onarım ve genişletmeden sonraki yeni hali olan, ilerleyen dönemlerde de çokça defa kayıtlara geçecek mimarisine rastlanır. Burada yapının kuzey ve güney birimleriyle üçlü düzendeki narteksi, üçgen alınlığa ve kemerli geniş pencerelere sahip anıtsal ön cephesi, ayrıca hemen önündeki çan kulesi dikkat çeker.[39] Kilisenin 1922 öncesindeki vaziyeti başta Ioannis D. Kontaksis editörlüğünde 1900'lerin başında basılan bir grup kartpostalda,[40] kentte 1911–1914'te çıkmış yerel "Αιολικός Αστήρ" (*Aiolikos Astir*) dergisinde,[41] ayrıca müttefik Alman binbaşı Otto Welsch'in 1915/1916 tarihli fotoğraflarında görülür (Şekil 5–8).[42]

37 BOA, İ.AZN., 41-12, 16 Zilkade 1318 [7 Mart 1901]: 3.

38 BOA, İ.AZN., 41-12, 16 Zilkade 1318 [7 Mart 1901]: 5, 6; BOA, BEO., 1635-122565, 29 Zilkade 1318 [20 Mart 1901].

39 OeNB, Cod. Ser. 54103/65, erişim tarihi 15 Ağustos 2024, https://kretschmer.oeaw.ac.at/?elemenfolio=95-ayvalik.

40 AOL, CP-1793, erişim tarihi 15 Ağustos 2024, https://aol-apothetirio.com/index.php/items/show/6948; Neriman Şahin Güçhan, "Tracing the Memoir of Dr. Şerafeddin Mağmumi for the Urban Memory of Ayvalık," *METU Journal of the Faculty of Architecture* 25, no. 1 (2008): 60.

41 *Αιολικός Αστήρ* 1 (1 Ekim 1911): 12; *Αιολικός Αστήρ* 3 (1 Kasım 1911): 45; *Αιολικός Αστήρ* 54–55 (15 Aralık 1913–1 Ocak 1914): 81.

42 BayHStA, BS N 23 23/1-645; BayHStA, BS N 23 23/1-651; BayHStA, BS N 23 23/1-691.

ŞEKİL 6

Profitis Ilias Kilisesi'nin batıdan görünümü, 1911 (fotoğraf: Aiolikos Astir 3, 1 Kasım 1911, 45).

Ayvalık'ta müstakil bir kız ortaokulu binası Dimitrios Brikas'ın bağışlarıyla 1894'te inşa edilirken, yapının projesini yine Nikolaos D. Ksyrafiadis çizer (günümüzde İstiklal İlkokulu).[43] Aslında Stergios Santziliotis tarafından Ayvalık'ın nahiyesi Küçükköy'ün batı sınırında bağışlanan arazide inşa edilmek üzere, buranın yeni erkek ilkokulunun planını da 1912'de kendisi çizer, fakat 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle karşılaşılan yaptırımlar sonucu proje iptal edilir. Soyadı ve mesleği, 1800'de Ayvalık Akademisi'nin planını çizen Midillili mimar Ksyrafas'ın soyundan olduğunu gösterir.[44]

Önceden Profitis Ilias Tepesi'nin üzerinde, kiliseye komşu dört adet yel değirmeni bulunmaktadır. Bunlardan üçü Tzikas, Mourlos ve Palaiologos isimleriyle bilinmektedir.[45] Yel değirmenlerinin tepenin üst bölümündeki sırt hattı boyunca, yıl boyunca hâkim rüzgâr olan poyrazdan istifade edecek şekilde doğudan batıya doğrusal hizayla sıralanması, Profitis Ilias Kilisesi'nden önceye tarihlendiklerinin göstergesidir, zira 1835'te inşa edilen mabet aslında güneybatı yamaca doğru kenarda, nispeten ikincil konuma sahiptir. Tepenin zirvesindeki bu komşuluk, anıtlar arasındaki kronolojik hiyerarşiyi ortaya koyar.

43 Athina Kerestetzi, *Αϊβαλί (1832-1922): Αναμνήσεις από το ανέκδοτο τετράδιο του ιατρού Ιωάννου Κερεστετζή* (Astir, Al. & E. Papadimitriou, 1981), 48.

44 Psarros, *To Αϊβαλί*, 92, 196, 368.

45 Psarros, *To Αϊβαλί*, 256–58.

ŞEKİL 7

Ayvalık'ın güneybatıdan görünümünden detayda Profitis Ilias Tepesi, 1915/1916 (fotoğraf: BayHStA, BS N 23 23/1-645).

ŞEKİL 8

Ayvalık'ın güneyden görünümünden detayda Profitis Ilias Tepesi, 1915/1916 (fotoğraf: BayHStA, BS N 23 23/1-691)

Ayvalık'taki yel değirmenlerine dair en eski tanıklık 1818–1820'ye dayanır. Kenti ziyaret eden Raffenel, Ayvalık'ın gerisindeki ova boyunca uzanan küçük tepelerin yel değirmenleriyle taçlanmış olduğundan bahseder.[46] Yunan Bağımsızlık Savaşı nedeniyle 1821'de meydana gelen yoğun tahribatı, Rumların bir süreliğine sürgün edilmeleri takip eder. 14 Ağustos 1825 tarihli fermanıyla II. Mahmud, mülkleri yerle bir olmuş Ayvalık ve Yunda Adası sakinlerinin geri dönmeleri için, devlet hazinesinin yaklaşık bin ahır ve on beş yel değirmeninin inşa masraflarını karşılamasını emreder.[47] 1834'e gelindiğinde Arundell, Ayvalık'taki yel değirmenlerinin çok sayıda olduğunu ve iç bölgelerden kolaylıkla görülerek, hemen arkalarında kalan kenti işaret ettiğini ifade eder.[48] Ayvalık Kazası ile buraya bağlı Küçükköy'de 1892–1898 döneminde toplam 25 yel değirmeni bulunduğu kayıtlıdır.[49] 1906 verilerinde ise dördü Profitis Ilias Tepesi'ndeki yel değirmenlerinin toplam sayısı bu kez 33 olarak geçer.[50] Raffenel'in ve Arundell'in yukarıda alıntılanan tanıklıkları, Profitis Ilias Tepesi'ndeki yel değirmenlerinin, 1835'te inşa edilen kiliseden daha önceye tarihlendiğini teyit eder.

Baştan aşağı zeytinliklerle dolu olan Ayvalık, önceden beri büyük bir zeytinyağı sanayisine sahip olsa da on dokuzuncu yüzyılın sonu itibarıyla ana toprak mahsulü buğdaydır ve tarımsal üretimde üzümün ardından ikinci sıradadır.[51] 1906 salnâmesine göre, Ayvalık'taki 2.312 tarlanın toplam alanı 2.900 hektarken, 17.511 zeytinlik ise toplam 7.500 hektarlık bir alana dağılmıştır.[52] 1888 istatistikleri, Ayvalık'ta yılda yaklaşık 104 ton buğday ve 18 ton arpa yetiştirildiğini belirtir, ancak bu üretim ilçenin ihtiyacını karşılamada epey yetersizdir.[53] Buna karşın, 1902'de yaklaşık 1.004 ton un ve 90 ton kepek ihraç edilir.[54] Sayılar arasındaki dikkat çekici fark, ilçenin ihtiyaç duyduğu, lakin üretemediği tahıl nedeniyledir. Örneğin yine 1902'de yaklaşık 3.400 ton buğday ve 77 ton arpa ithal edilir.[55] Bir un fabrikası görünümündeki Ayvalık, yetiştiremediğinden çok daha fazla tahıl ithal edip işleyerek hem ihtiyacını karşılar hem de ihracatla ek gelir sağlar. Genellikle Trakya ve Tuna havzasından ithal edilen tahıl, Ayvalık'ın tepelerindeki yel değirmenlerinde öğütülür. 1920'ye gelindiğinde hemen hepsi harap haldeki yel değirmenlerinin yerini yavaş yavaş buhar makineli un değirmenleri almıştır.[56]

Profitis Ilias Mahallesi cemaatinden Vlastaris adlı birinde, mucize yarattığına inanılması nedeniyle şöhretli bir Azize Meryem ikonası bulunur. Belediye meclisi tören alayı düzenleyerek 23 Ağustos 1840'ta bunu kentin hastanesine taşır ve şerefine Dokuz Gün Panayırı kurularak, hastanenin bakımına katkı için o yıldan itibaren kutlanır.[57] Eylül-Ekim 1911'de Profitis Ilias Tepesi dolaylarında, buranın kuzeybatısı boyunca uzanan Agios Dimitrios Mahallesi'nde yangın çıkar. Kentteki genel su sorunu yanında, o dönem kurak geçen sezon ve kuvvetli esen poyraz nedeniyle, 15 gün sürerek hasara neden olur.[58] Mart 1912'deki yerel seçimler sonucunda, Profitis Ilias Mahallesi'nin temsilcisi

46 Raffenel, *Histoire des événements*, 197.

47 BOA, HAT., 901-39605, 29 Zilhicce 1240 [14 Ağustos 1825].

48 Francis Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, c. 2 (Richard Bentley, 1834), 317.

49 *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, 1310 (Hüdavendigar Vilayeti Matbaası, 1892), 440; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*, c. 4 (Ernest Leroux, 1894), 270; *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1316* (Hüdavendigar Vilayeti Matbaası, 1898), 427.

50 *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, 1324 (Hüdavendigar Vilayeti Matbaası, 1906), 550.

51 Cuinet, *La Turquie d'Asie*, 270; *Hüdâvendigâr* 1316 [1898], 427.

52 *Hüdâvendigâr* 1324 [1906], 550.

53 *Karesi Vilâyetine Mahsus Salnâme*, 1305 (Karesi Vilayeti Matbaası, 1888), 92.

54 *Hüdâvendigâr* 1324 [1906], 552.

55 *Hüdâvendigâr* 1324 [1906], 552.

56 Sakkaris, *Ιστορία των Κυδωνιών*, 104–105, 169.

57 Sakkaris, *Ιστορία των Κυδωνιών*, 158.

58 Αιολικός Αστήρ, "Κυδωνιάτικη Ζωή," *Αιολικός Αστήρ* 2 (15 Ekim 1911): 30.

Athanasios Sakhanas olarak belirlenir.[59] 1920 itibarıyla Profitis Ilias Kilisesi'nin mahalle papazı Agathangelos Mamounis olarak kayıtlıdır.[60] 1923 öncesinde kentte mevcut 11 kilise binasından biri olarak anılır.[61]

Çağdaş tanıklıklarda mekânın çok katmanlı bir miras kimliğini bünyesinde barındırdığı görülür. Burada ardışık tarihsel dönemlerin, farklı kültürel etkilerin ve gelişen sosyopolitik dinamiklerin, mimari doku ile topoğrafyaya yansıdığı bir kentsel bellek mekânına rastlanır.

ÖNCEKİ KENT HAFIZASINDA PROFITIS ILIAS: TARİHSEL TOPOĞRAFYADA TEPE, KİLİSE, YEL DEĞİRMENLERİ

Profitis Ilias Kilisesi, İlyas Peygamber'e ithaf edilmiş bir Rum Ortodoks ibadethanesidir.[62] İsmini, mimari tarihi ortaya koyduğu üzere, bulunduğu Profitis Ilias Tepesi'nden almış bir geç dönem yapısıdır. Ayvalık'ta daha eskiye uzanan bu yer isminin kökenini, *Aiolikos Astir*'in 15 Ekim 1911 tarihli ikinci sayısındaki köşe yazısında İzmirli Andronikos I. Gerolymos sorgular. Hristiyan kilise örgütlenmesinin pagan inanç sisteminden bütünüyle kopmayıp, artık yerleşmiş ve kendisine zarar vermeyecek bazı geleneklere taviz verdiğini ifade ederek, Antik Yunan ve Roma'da hürmet edilen güneş tanrısı Helios'un, fonetik olarak andırdığı Ilias'ın (İlyas) öncülü olduğunu öne sürer. İlyas'a ithaf edilen kiliselerin Helios'u akla getiren tepelere inşa edilmesinin yaygın olduğunu, çünkü dağ gibi konik biçimli tüm yeryüzü şekillerinin Helios'un simgesi olduğunu belirtir. Profitis Ilias adlı kiliselerin, bu nedenle tepelerin üzerine inşa edilme geleneğinin hâlâ devam ettiği tespitinde bulunur.[63] Şekil 9'daki haritada açıkça görüldüğü gibi, Ayvalık Limanı ile Ayvalık Adaları merkezli denizsel bir görüş açısıyla bakıldığında, yıl boyunca kabaca İlk Kurşun Tepesi'nin (önceden Profitis Ilias) ardından doğan güneş, Güneş/Büyük İlyosta Adası'nın (önceden Ilias/Eleos/Leios) ardından batar (Şekil 9).[64] Yaklaşık 180 derecelik bir açıyla birbirine konumlanarak Ayvalık yöresine doğu ve batıda referans noktaları oluşturan bu iki coğrafi yapının yer adı belki de tamamen rastlantısal olup, tarihsel topoğrafya ile Helios kültü bağlamında birincil kaynaklar ve arkeolojik veriler üzerinden ayrıca irdelenmeyi beklemektedir.

Cundalı Efstratios I. Drakos da Ayvalık'ın en hâkim tepesine, antik Hekatonnesoi (Ayvalık Adaları) sakinlerinin bir tapınak inşa etmiş olabileceklerini, daha sonra Hristiyanların da bu yapıyı mevcut Profitis Ilias Kilisesi'ne dönüştürdükleri iddiasında bulunur. Herhangi bir arkeolojik veriye dayanmadan tamamen varsayımsal şekilde öne sürdüğü bu tapınağın ithafını ise güneş tanrısı Helios yerine antikite boyunca bölgede kutsandığı bilinen ışık tanrısı Apollon'la ilişkilendirir.[65] Tanrı Helios ile Hristiyanlık inancındaki İlyas Peygamber'in kavramsal ve ikonografik devamlılık üzerinden benzerliği, yalnızca yerel entelektüele özgü bir tespit değildir. Güncel olarak defalarca irdelenerek, eski

59 Αιολικός Αστήρ, "Κυδωνιάτικη Ζωή," *Αιολικός Αστήρ* 12 (15 Mart 1912): 191.

60 Ελληνικός Οδηγός, "Ασιατική Ελλάς", *Ελληνικός Οδηγός* (Geo, 1920), 128.

61 Nikolaos Tsamaides, "Η Εκκλησία των Κυδωνιατών," *Κυδωνιάτικος Αστήρ* 36 (Eylül 1966): 2. Bu kiliseler şu şekilde verilir: Agios Dimitrios, Profitis Ilias, Agios Vasileios, Agios Ioannis, Taksiarkhis, Agios Georgios (katedral), Koimesis Theotokou (Mesi Panagia), Agios Nikolaos, Agia Triada, Zoodokhos Pege (Kato Panagia), Agios Kharalampos (hastanede).

62 Paskhalis M. Kitromilides ve Panagiotis D. Mikhailaris, ed., *Ε΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυδωνίες), Μία αμφίδρομη σχέση στο Βορειοανατολικό Αιγαίο* (Ulusal Helen Araştırma Vakfı, 2007), 26.

63 Andronikos I. Gerolymos, "Άγιος Δημήτριος Βελλεροφόντης και Δήμητρα," *Αιολικός Αστήρ* 2 (15 Ekim 1911): 28.

64 Ilias/Eleos/Leios Adası için bkz. Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, c. 2 (Jean-Baptiste Tilliard, 1809), 69, Harita 3; Georgios Earinos, "Προσδιορισμός της θέσεως αρχαίων τινων πόλεων της Μυσίας," *Μουσείον και Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής*, c. 2 (Damianos, 1876), 145; *Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Salnâmesi*, 1303 (Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Matbaası, 1886), 192 (Osmanlıca bölüm), 157 (Yunanca bölüm); *Μεσόγειος Αιγαίον-Αρχιπέλαγος: Κυδωνίαι (Αϊβαλί) και Μοσχόνησοι (Εκατόννησοι)*, 1922 (Yunanistan Deniz Kuvvetleri Hidrografi Servisi, 1925), Harita.

65 Efstratios I. Drakos, *Εκκλησιαστικαί Σελίδες*, c. 1 (y.y., 1891), 16.

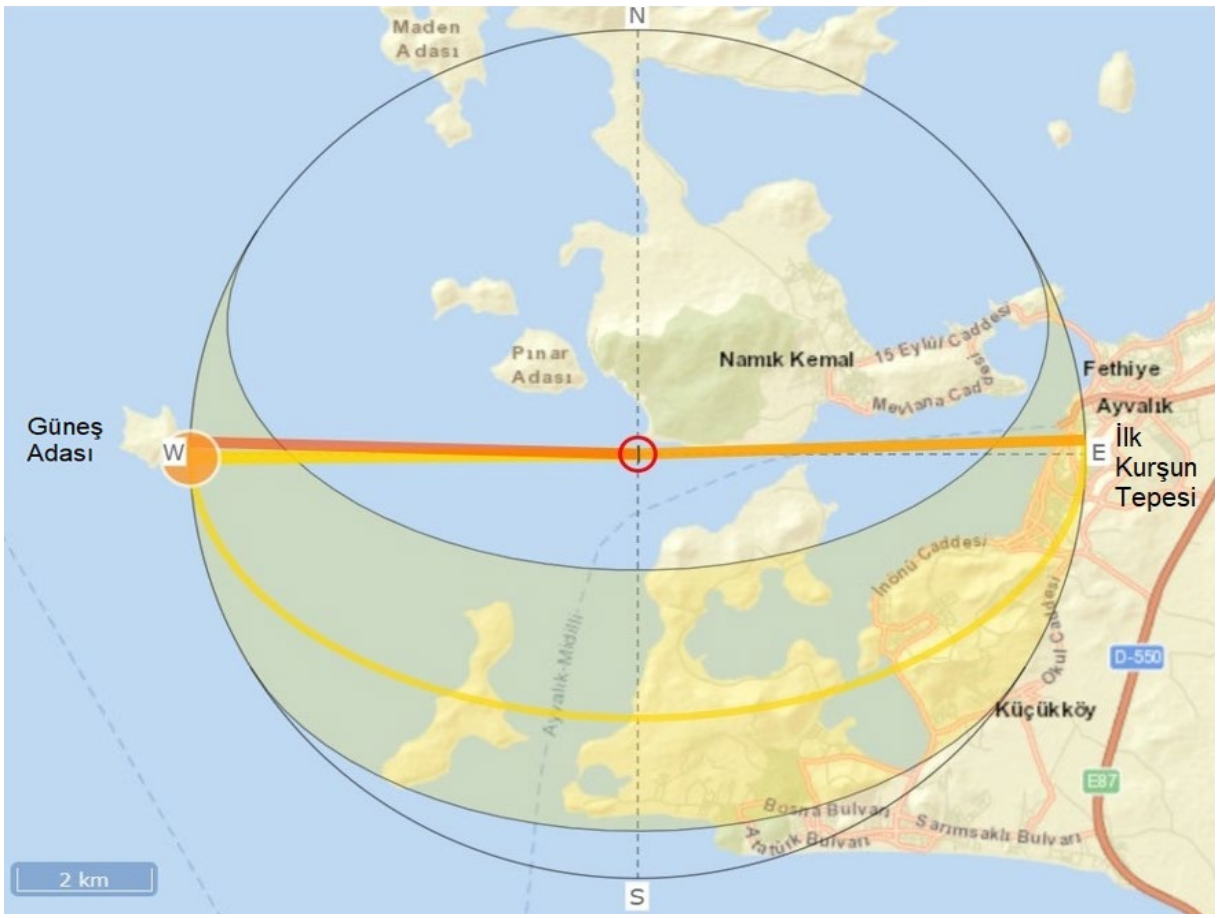

ŞEKİL 9

Ayvalık yöresinin yıl boyunca gün doğumu ve gün batımı yaklaşık doğrultuları (Harita: SunCalc, üzerine eklemelerle Hasan Sercan Sağlam).

pagan geleneklerin ortadan kalkmasıyla açığa çıkan kültürel boşluğun, Hristiyanlık inancındaki aziz kültleri yoluyla uygulamalı veya hayali biçimde doldurulması, akademik yazında tanımlı bir düzleme oturtulmuştur. Helios ile Ilias'ın fonetik benzerliğine ek olarak, özellikle de güneş tanrısı Helios'un atlı savaş arabası ile İlyas'ı bir kasırga içinde göklere yükselten ateşten atlara sahip ateşten savaş arabası doğrudan eşleşir.[66] Dönemin yerel araştırmacılarının bile Ayvalık'taki tepenin, daha sonra kilisesine de geçecek kadim Profitias Ilias yer adını, kökeni itibarıyla Hristiyanlık inancından ziyade pagan geleneklerle açıkça özdeşleştirmeleri dikkat çekicidir. Kentin on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başı entelektüel kesimi tarafından, Profitis Ilias Kilisesi'nin paganlık ilgisinde bir algıya sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu durumun, söz konusu dönem itibarıyla yükselişte olan Yunan milliyetçiliği ile ilişkili olduğu düşünülebilir.

Ayvalıklı Augerinos, *Aiolikos Astir*'in 1 Kasım 1911 tarihli üçüncü sayısındaki köşe yazısında, Profitis

66 Robert Fossier, ed., *The Cambridge Illustrated History of the Middle Ages, 350–950*, c. 1, çev. Janet Sondheimer (Cambridge University Press, 1986), 348; Cyril Mango, ed., *The Oxford History of Byzantium* (Oxford University Press, 2002), 113; Franz Cumont, *After Life in Roman Paganism; Lectures Delivered at Yale University on the Silliman Foundation* (Outlook Verlag, 2023), 97.

Ilias Tepesi'ndeki aynı adlı kiliseye dair daha başka bilgiler sağlar. Burada Agioi Akindynoi olarak bilinen beş Hristiyanlık şehidine ait, 1880'lerin başına tarihlenen büyükçe ve ihtişamlı bir ikona bulunur. Hikâyeleri nispeten arka planda kaldığı üzere az tanınırlığa sahip azizlerin, o dönem itibarıyla 30 sene kadar önce sessiz sedasız başlamış yortusu, her 2 Kasım'da kilisenin çanları çalınarak saygıyla kutlanır. Azizlerin hatırası, dini öneminin yanında kadim ve ölümsüz kardeşliği, ayrıca tüm dünyayı kapsayan ilahi sevgiyi Ayvalıklılara anımsatır. Kendilerine ithaf edilen ve tarihsel öneme sahip bu ikona da asil ruhlu ve hümanist yönüyle, hizipçiliğe karşı dostluğu ve ebedi sevgiyi vurgular. "Eğer tüm sendikaların koruyucu azizi bir Akindynoi olsaydı, milletlerin ve bireylerin dayanışması gerçek olmaz mıydı?" sorusuyla sözlerini tamamlayan Augerinos, böylelikle konuyu sosyal düzleme çekerek güçlü bir mesaj verir.[67]

İlgili beş aziz olan Akindynos, Pegasios, Anempodistos, Afthonios ve Elpidoforos aslen Pers olup, I. Konstantinos (hük. 306–337) döneminde Hristiyanlık inancını seçmeleri nedeniyle, Sasani şehinşahı II. Şâpûr (hük. 309–379) tarafından önce tutsak edilirler. Vazgeçmeleri için ardından çokça eziyete uğrasalar da direnerek birlik ve beraberliklerini korurlar. Nihayetinde Hristiyanlık şehidi mertebesine yine bir arada erişirler.[68] Augerinos'un bu beş azizin hikâyesi üzerinden ebedi dostluk ve sevgi vurgusuyla enternasyonal dayanışma çağrısı, aslında zamanlama açısından talihsiz bir döneme denk gelecektir. Yaklaşık üç yıl sonra Birinci Dünya Savaşı (1914–1918) çıkacak, devamındaki Türk Kurtuluş Savaşı (1919–1922) neticesinde de yerel Rumlar mübadeleyle Ayvalık'ı nihai olarak terk edeceklerdir. Yine de dinler tarihi ve yer ismi bağlamındaki daha üst ölçekli çağdaş İlyas Peygamber okumalarına kıyasla, Augerinos'un 2 Kasım Agioi Akindynoi yortusu tanıklığı, Profitis Ilias Kilisesi'nin kentli nüfus için ifade ettiği anlama daha gündelik perspektiften bir örnektir.

Kentsel hafıza ve mekân bağlamında Profitis Ilias Kilisesi'nin Ayvalık sosyal yaşamında ibadethane işlevi dışında da yerinin olduğu anlaşılır. Örneğin Kasım 1894–Ocak 1895 arasına tarihlenen bir grup Osmanlı Arşivi belgesine göre, manastır olarak da kullanıldığı anlaşılan Profitis Ilias Kilisesi'nin bulunduğu mevkide, belirli bir günde "Hamal Panayırı" adlı etkinlik kutlanır. Daha önce bir kaptan tarafından kiliseye hediye edilmiş gemi topunun bu esnada ateşlenmesi zamanla âdet haline gelir. Lakin manastırlarda top atılması Dahiliye Nezâreti tarafından uygun bulunmayarak harekete geçilir ve Tophane Müşirliği tarafından el konulan silah Midilli Kalesi'ne götürülür.[69] Tarım ve ticaret sektörlerinin alt gelir grubuna mensup beden işçilerine ithaf edildiği görülen söz konusu etkinlik, Ayvalık'ın kentli nüfusunun toplumsal tabakalaşmasının mekânsal yansımasıdır. Herhangi bir boş alan yerine kentin en hâkim tepesindeki Profitis Ilias Kilisesi'nde toplanan işçilerin ayrıca gürültülü silah ateşleyerek kutladıkları panayır, belki de bir günlüğüne bile olsa sosyoekonomik hiyerarşide zirveye çıkmalarını sembolize etmektedir ve kentte "görünür" olmalarının yansımasıdır.

Yel değirmenlerinin Ayvalık yapılaşmış çevresindeki kronolojik açıdan öncül pozisyonuyla ilintili olarak, yine Augerinos'un *Aiolikos Astir*'in 15 Ekim 1911 tarihli ikinci sayısındaki "Yel Değirmenleri" başlıklı köşe yazısı, kentliler tarafından tepenin bir diğer algılanma şekline dair ipucu sunar. Profitis Ilias Tepesi'ndeki yel değirmenlerini ziyaret eden yazar, "Kentimizin arkeolojik kıymet taşıyan belki de tek harabelerinin önündeyim. Sessizce ama görkemli bir şekilde, her

67 Augerinos, "Χρονογράφημα: Άνευ Τίτλου," *Αιολικός Αστήρ* 3 (1 Kasım 1911): 43.

68 Hippolyte Delehaye, "Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi," *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, ed. Charles de Smedt vd. (Société des Bollandistes, 1902), 187–190.

69 BOA, BEO., 520-38973, 25 Cemazeyilevvel 1312 [24 Kasım 1894]; BOA, Y.A.HUS., 316-28, 5 Recep 1312 [2 Ocak 1895]; BOA, İ.HUS., 33-63, 17 Recep 1312 [14 Ocak 1895]; BOA, Y.MTV., 113-28, 19 Recep 1312 [16 Ocak 1895]; BOA, BEO., 552-41398, 19 Recep 1312 [16 Ocak 1895].

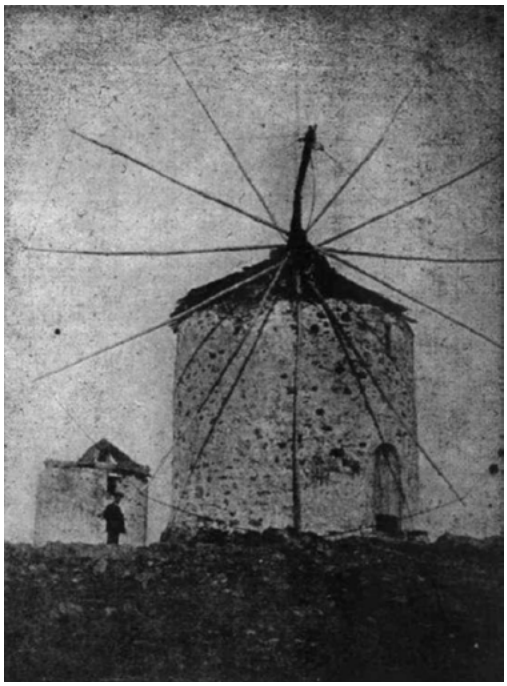

ŞEKİL 10

Profitis Ilias Tepesi'nde, Profitis Ilias Kilisesi'nin önündeki yel değirmeni, 1915/1916 (fotoğraf: BayHStA, BS N 23 23/1-672).

ŞEKİL 11

Profitis Ilias Tepesi'nde, Profitis Ilias Kilisesi'nin arkasındaki yel değirmenleri, 1911 (fotoğraf: Aiolikos Astir 2, 15 Ekim 1911, 24).

ŞEKİL 12

Ayvalık'ın güneyden görünümünden detayda Profitis Ilias Tepesi (Profitilya/Kurufitilya), 1930'lar (fotoğraf: Calumeno Family Collection & Archives).

şeyi dize getiren zamanın gücünün, buhar ve elektrik icatlarının öncesine dayanıyorlar," şeklinde söze başlayıp, anıtların o dönemde terk edilmiş ve baştan aşağı viran halini detaylıca betimler. İnsanlığın "buhar, elektrik, manyetizma ve daha bir sürü acayip, korkunç yaratığın oluşturduğu bir kaosa" girmesi üzerinden bir tür Sanayi Devrimi eleştirisi yaptıktan sonra, artık çokça ihmal edilmelerine rağmen yel değirmenlerinin zamana direndiğini ve geçmişi hatırlattığını ifade eder. Üzerinde durduğu Profitis Ilias Tepesi'nden, kıyı boyunca uzanan Ayvalık'ı işaret edercesine, "Aşağıdaki kasabada bulunan fabrikadan tüten dumanı görüyor musun? İşte o, bizi kapkara yaptı!" ifadesiyle Augerinos, yel değirmeni nostaljisini tamamlar (Şekil 10–11).[70]

Görüldüğü kadarıyla yel değirmenleri, yirminci yüzyılın başı itibarıyla Ayvalık sakinlerinin kendilerinden önceki, özledikleri Ayvalık'ı simgeleyen kalıntılardır. Diğer bir grup içinse çağın çoktan gerisinde kalmış, artık ihtiyaç duyulmayan ve pek umursanmayan yapılardır. Her halükârda, bölgenin nispeten erken dönemlerinde gerçekleşmiş kayda değer bir tarım endüstrisi hareketinin özgün mimari yansımaları olarak, kentin üzerinde yükselen Profitis Ilias Tepesi'nin, aynı adlı kilise yanında tanımlayıcı ve tamamlayıcı bir diğer unsuru yel değirmenleridir. Aynı dönemde yine *Aiolikos Astir*'de, Augerinos'unkine benzer türde bir nostalji yazısı, İzmirli Odysseus E. Khristodoulou tarafından Kokluca (Altındağ, Bornova) yel değirmenlerine yönelik kaleme alınarak, bunların terk edilmiş ve harap hali kısaca betimlenir.[71] Zamanla terk edilmeleriyle beraber yel değirmenlerinin, sanayileşirken hem kalabalıklaşmış hem de kirlenmiş kentte, eskiyi ve görece kırsal karakterde bir yapılaşmış çevreyi simgeleyen, o dönemin öncesine ait anıtlar olarak görülmeye başlandığı anlaşılır. Böylelikle, farklı mimari evrelere sahip kilise binası, nostaljik yel değirmenleri, hamal panayırı, Agioi Akindynoi yortusu ve ismi pagan dönemi çağrıştıran kimliğiyle Profitis Ilias Tepesi'nin, on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başı itibarıyla Ayvalık'ın farklı kesimleri tarafından algılanma şekli beraberinde taşıdığı anlam, birçok yönden açıklığa kavuşur.

SONRAKİ KENT HAFIZASINDA PROFITIS ILIAS: DÖNÜŞÜM, DEĞİŞİM, YOK OLAMAYIŞ

Mübadele sonrası terk edilerek metruk duruma düşen ve Şekil 12'de görüldüğü gibi ilk etapta üst örtüsü ortadan kalkan Profitis Ilias Kilisesi'nin giderek harap olması, günümüzde özel arşivlere dağılmış fotoğraflarda aşamalarıyla görülür (Şekil 12). 1944 Ayvalık depreminde ağır hasar gören yapı, 1970'lerde tamamen yıkıntıya dönüşür.[72] Profitis Ilias Tepesi ise 1 Haziran 1919'da Ayvalık'taki 172. Alay'ın komutanı Ali Çetinkaya tarafından işgal güçlerine ilk kurşunun atılarak direnişin başlatıldığı yer olup, ismi tepede tekrardan hayat bulacaktır.[73]

Ayvalık Belediye Meclisi'nin 29 Nisan 1943'deki kararıyla, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle üzerinde hava haber verme teşkilatının gözetleme sığınağı bulunan "Profitilya Tepesi", Türk Kurtuluş Savaşı'nda ilk kurşun buradan atıldığı için tarihi öneme sahip olması, halk tarafından sıkça kullanılmasına rağmen Türkçe olmayan isminin ise "milli değerlere uymaması" sebebiyle, "İlk Kurşun Tepesi" olarak yeniden adlandırılır.[74] Buna karşın yerel halk, özellikle belli

70 Augerinos, "Χρονογράφημα: Ο Ανεμόμυλοι", *Αιολικός Αστήρ* 2 (15 Ekim 1911): 23–25.

71 Odysseus E. Khristodoulou, "Σ'τον Ανεμόμυλο του Κοκλουτζα," *Αιολικός Αστήρ* 9 (1 Şubat 1912): 136.

72 Şahin Güçhan, "Tracing the Memoir," 56, 60, 68. Atina'daki Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Sözlü Gelenek Arşivi'nde bulunan ve mübadil Rumların tanıklıklarını içeren Ayvalık dosyası, kısmen dijitalleştirilmiş versiyonu üzerinden incelenmiş, fakat makalenin hazırlandığı süre zarfında Profitis Ilias Kilisesi özelinde bilgiye ulaşılamamıştır. Yine de Ayvalık çalışmaları bağlamında bu eşsiz arşive yönelik detaylı okumaların sürdürülmesi gerektiği aşikardır; bkz. Küçük Asya Araştırmaları Merkezi (Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών), Sözlü Gelenek Arşivi (Αρχείο Προφορικής Παράδοσης), erişim tarihi 15 Ağustos 2024, https://www.kms.org.gr/archeia/.

73 Salih Can Açıksöz, *Sacrificial Limbs: Masculinity, Disability, and Political Violence in Turkey* (University of California Press, 2020), 63.

74 Göktuğ İpek, "Ayvalık'ta Sosyal ve Siyasi Hayat (1940–1950)" (Yüksek Lisans tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2016), 55.

bir yaşın üstündekiler tarafından bozulmuş şekilde, "Kurufitilya" olarak anılmaya devam eder.[75] 14 Şubat 1949'da, tepeye yapılacak İlk Kurşun Anıtı için belediye bütçe ayırır. Bu arada tepede şehit iki Türk askerinin mezarına rastlanarak naaşları nakledilir. Anıt inşasından sonra, etrafının ağaçlandırılması ve tepeye giden yolun yapılması kararlaştırılır (Şekil 13).[76]

Daha sonra, Bölge Koruma Kurulu'nun itirazına rağmen eski kilisenin arazisinde, kent silüetini olumsuz etkileyecek, huzurevi olarak kullanılması planlanan devasa yapının inşaatına belediye başlar.[77] Ayvalık'ın mevcut ihtiyacına yönelik, halkın da maddi katkılarıyla 1992 dolaylarında inşaatına başlanan yapı, PKK'ya karşı askeri operasyonların gündemde olduğu bir dönemde, 14 Ocak 1999'da Türk Silahlı Kuvvetleri'ne (TSK) devredilir.[78] Malul gaziler ile aile fertleri ve TSK'da görevliyken şehit olan personelin ailelerine hizmet vermek üzere, TSK Ali Çetinkaya İlk Kurşun Rehabilitasyon Merkez Komutanlığı Tesisleri adıyla 20 Ağustos 1999'da hizmete girer.[79] Aradan geçen sürede yaşlı nüfus artmasına rağmen ilçenin huzurevi ihtiyacı giderilmez. Tesisin Ayvalıklı yaşlıların da kullanımına açılması başvurusu ise reddedilir (Şekil 14).[80] Dolayısıyla, kentsel hafızaya son yüzyıldaki ilgili eklemeler bir yandan tarihin doğal parçasıyken, diğer yandan miras adaletinin temel ilkeleriyle uyumsuzdur. Eski mekânın katmanlarına kazınmış "palimpsest" hafızayı zenginleştirmekten ziyade bütünüyle yerini alarak, çokça tarihsel anlatının şekillendirdiği karmaşık, iç içe geçmiş mirası tehlikeye atmıştır.

Halbuki Profitis Ilias Tepesi, "milli değerlere uymaması" nedeniyle 1943'te değiştirilen bu ismini Yahudilik, Katolik ve Ortodoks Hristiyanlık ve İslamiyet'te çokça hürmet edilen İlyas Peygamber'den almıştır. Bu bakımdan, Türk toplumunun yaygın inancı İslamiyet'e aykırı bir kutsal figür olmadığı gibi, dinler tarihinde nispeten kadim bir pozisyona sahiptir.[81] Dahası, Hızır ve İlyas isimlerinin halk ağzında aldığı şekilden ibaret olan hıdrellez, kökü İslamiyet öncesi eski Orta Asya, Ortadoğu ve Anadolu yaz bayramlarına dayanan, devamında Hızır ve İlyas kavramları etrafında dini bir muhtevaya bürünmüş halk bayramının adıdır. Hıdrellez bayramı, merkezini özellikle Anadolu ve Balkanlar'ın, ayrıca Kırım, Irak ve Suriye'nin oluşturduğu geniş coğrafyada yaşayan Türklerce 6 Mayıs'ta kutlanır.[82]

Ayvalık'a dönülürse Hıdrellez, sonuncusu bu satırların kaleme alındığı2024'te olmak kaydıyla, kentin Çamlık mevkiinde halkın geniş katılımıyla düzenli olarak kutlanır ve çeşitli aktivitelere sahne olur.[83] Hatta 2022'de "1. Uluslararası Ayvalık Hıdrellez Şenlikleri" adıyla daha kapsamlı ve coşkulu bir etkinlik düzenlenir.[84] Aslına bakılırsa, 1907'nin Mayıs ayı ortalarına tarihlenen bir grup Osmanlı Arşivi belgesinde,

75 Hasan Bülent Türközen, Ayvalık eski belediye başkanı (2004–2014), kişisel görüşme, 15 Ağustos 2024.

76 İpek, "Ayvalık'ta Sosyal," 67.

77 Şahin Güçhan, "Tracing the Memoir," 56, 60, 68.

78 Açıksöz, *Sacrificial Limbs*, 63; Nilgün Kaya, "Subay Kızı, Yaşlılar İçin Genelkurmay'a Talepte Bulundu," *Gazete Ayvalık*, 12 Nisan 2017, erişim tarihi 15 Ağustos 2024, https://www.gazeteayvalik.com/2017/04/12/subay-kizi-yaslilar-icin-genelkurmaya-talepte-bulundu/.

79 "Tanıtım: Türk Silâhlı Kuvvetleri Ali Çetinkaya İlk Kurşun Rehabilitasyon Merkez Komutanlığı," *Mehmetçik Vakfı Dergisi* 10 (Kasım 2001): 16.

80 Kaya, "Subay Kızı."

81 Bkz. Ömer Faruk Harman, "İlyâs," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 22:160-62. Kur'an'da İlyas Peygamber için ayrıca bkz. el-En'âm 6/85; es-Sâffât 37/123, 130.

82 Abdullah Aydemir, "İlyas (a.s.) Hakkında Bir Araştırma," *İslam Medeniyeti Dergisi* 5, no. 42 (1981): 27–38; Ahmet Yaşar Ocak, "Hıdrellez," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı, *1998*), 17:313-15; Selahattin Döğüş, "Anadolu'da Hızır-İlyas Kültü ve Hıdrellez Geleneği," *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 74 (2015): 77–100. Türkiye'nin hemen her yerinde rastlanabilen kültsel dönüşüm ve devamlılık örneklerinden bir diğeri için ayrıca bkz. Mustafa Çağhan Keskin ve Mustafa Kaan Sağ, "Edirne Hıdırlık Tepesi [Hızır Makamı]: Senkretik Bir Kült Merkezinin Oluşumu ve Ortadan Kaldırılması," *Millî Folklor* 17, no. 133 (2022): 222–233.

83 Balıkesir Politika, "Ayvalık'ta Hıdırellez büyük bir coşkuyla kutlandı," *Balıkesir Politika*, 7 Mayıs 2024, erişim tarihi 15 Ağustos 2024, https://www.politikam.com/ayvalik/ayvalikta-hidirellez-buyuk-bir-coskuyla-kutlandi.html.

84 Nilgün Kaya, "Ayvalık'ta Hıdrellez, Uluslararası Şenlikle Kutlandı," *Gazete Ayvalık*, 7 Mayıs 2022, erişim tarihi 15 Ağustos 2024, https://www.gazeteayvalik.com/2022/05/07/ayvalikta-hidrellez-uluslararasi-senlikle-kutlandi/.

ŞEKİL 13

Eski adıyla Profitis Ilias, yeni adıyla İlk Kurşun Tepesi'ndeki İlk Kurşun Anıtı (1949) (fotoğraf: Seher Sayar, Ayvalık Gezgini)

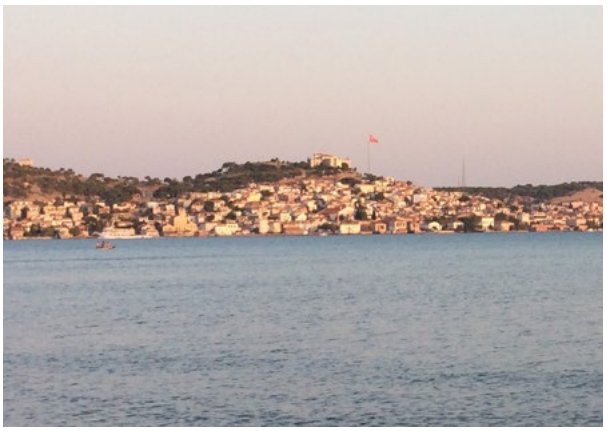

ŞEKİL 14

Ayvalık'ın batıdan görünümünde, geride İlk Kurşun Tepesi, 2021 (fotoğraf: Hasan Sercan Sağlam).

Ayvalık'ta Hıdrellez'in "Hızır Günü" adında bir yortu şeklinde, yine aynı gün ve yerde, yerel Rum Ortodoks halk tarafından da benzer coşkuyla kutlandığı, hatta gençlerin havaya ateş açacak düzeye ulaştığı görülür. Burası da günümüz Çamlık Meydanı civarındaki, sonradan yıkılarak ortadan kaybolmuş Agios Nikolaos "sti Lakka/sta Tsamelia" Manastırı'nın bulunduğu mevkidir.[85] Ayvalık'ın mübadele öncesi Rum Ortodoks sakinlerinin Hıdrellez ile ilişkileri ise Anadolu'nun iç içe geçmiş çok katmanlı kültürel dokusu bağlamında ayrıca irdelenmeyi beklemektedir.

Yirminci yüzyılın başları itibarıyla, dönemin yeni, kaotik ve etrafa kirlilik saçan olarak görülen zeytinyağı sanayii yapıları, 2017'de "Ayvalık Endüstriyel Peyzajı" başlığıyla UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi'ne eklenir. Dördü İlk Kurşun Tepesi'nde olmak üzere Ayvalık sırtlarında kalıntıları halen mevcut yel değirmenleri, kent silüetindeki bir diğer özgün tarım endüstrisi mirası örnekleri olmasına rağmen, seçici davranılarak bu kapsama alınmaz.[86] İlk Kurşun Tepesi'nin kuzey komşusu Kışla Tepe'deki bir yel değirmeni kalıntısı ise 1990'larda belediye başkanı Ahmet Tüfekçi döneminde absürt bir müdahaleye maruz kalarak mazgallı siperli kule şeklinde yeniden inşa edilip, üstüne bayrak dikilir (Şekil 15). Eski fotoğraflarda hemen hepsi görülen yel değirmeni mirasının sonu şimdilik böyle olurken, UNESCO sürecinde "Eski Ayvalık" ile "Daha Eski Ayvalık" denkleminde, sadece ilk seçenek tercih edilir. Ayvalık'ın uzun yaşamındaki çok katmanlı tarım endüstrisi mirası, peyzaj arkeolojisi yoluyla kentsel ölçekte daha bütüncül bir çerçeveyle kurgulanmak yerine, yalnızca son yüzyıla damga vurmuş belli bir endüstriyle şimdilik sınırlı tutulur. Ayvalık'a dair koruma kararları ve kültürel miras söylemlerinin yakın zamana dek nispeten yüzeysel argümanlar üzerinden ilerletilmesi, güncel ve özellikle Türkçe akademik yazındaki eksiklikler sonucunda, bir noktada karar alıcıların yeterli bilimsel materyalden mahrum kalmaları nedeniyle de olabilir.

85 BOA, DH.TMIK.M., 243-65, 5 Rebiülahir 1325 [18 Mayıs 1907]; BOA, BEO., 3061-229510, 9 Rebiülahir 1325 [22 Mayıs 1907].

86 UNESCO, "Ayvalık Industrial Landscape," 15 Nisan 2017, erişim tarihi 15 Ağustos 2024, https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6243/.

ŞEKİL 15

İlk Kurşun Tepesi'nin kuzeyine komşu Kışla Tepe'de bulunan ve 1990'larda "kule" biçiminde yeniden inşa edilmiş yel değirmeni kalıntısı, 2021 (fotoğraf: Hasan Sercan Sağlam)

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Mübadele sonrası süreçte zamanla yıkılıp yok olan Profitis Ilias Kilisesi, Ayvalık'ın ikonik anıtlarından olmuştur. Kente dair en eski görsel kaynakların çoğunda rastlanmasına karşın mimari tarihi arka planda kalmış kiliseyle çevresine dair kapsamlı ne arşiv çalışması ne de görsel belge kullanımı daha önce yapılmıştır. Akademik yazındaki bu boşluk neticesinde ortaya çıkan makalenin bulgularına göreyse, kilisenin 1821'deki kentsel tahribat ile sürgünün ardından inşa edilen hâli, aslında yapısal kusurlarla dönemin zorlu koşullarını yansıtan, işlevsel bir yapıdır. Bulunduğu konumda, önceden olasılıkla bir şapel vardır. 1835'te kilise olarak ilk inşası, aynı zamanda mahallesinin kurulması sürecinin parçasıdır. Eski binası, adeta derme çatma bölümlere sahiptir. 1901'de köklü bir onarımla yeniden inşa görerek, eski fotoğraflarla daha önce tespiti yapılmış anıtsal görünümüne kavuşur. Belediye mühendisi olarak yöredeki farklı projelerde imzası bulunan Nikolaos D. Ksyrafiadis'in öncülüğündeki müdahalelerle kilisenin ön cephesi yükseltilerek yeniden inşa edilir, taşıyıcı sistemi güçlendirilir ve iç mekânı genişletilir. Aynı esnada, iki katlı narteksi bir eklemeyle güneye doğru büyütülür. Akademik yazında bugüne dek varsayımsal biçimde on dokuzuncu yüzyılın sonlarına tarihlenmiş tüm bu müdahaleler, bürokratik süreciyle, Osmanlı Arşivi belgelerinde ayrıntılarıyla kayıtlıdır. Mübadele öncesinde büyük oranda Rum nüfusa sahip Ayvalık, neticede Osmanlı kenti olduğu üzere, metodolojik açıdan önemli bir vurgudur. Kilisenin mahallesine yönelik hane sayısına ve nüfus verilerine de ulaşılır. Ardından, değişen ve dönüşen Ayvalık'ta ne kilisenin ne de etrafındaki yel değirmenlerinin kalıntılarına sahip çıkılır. Güncel UNESCO "Ayvalık Endüstriyel Peyzajı" teması bağlamında da yel değirmenlerini ilk etapta yok sayılır.

Diğer yandan, bir zamanların Profitis Ilias, yani "İlyas Peygamber" Tepesi'nin ismi, üzerine sonradan inşa edilen kiliseden daha eskiye uzanır. Yunan milliyetçiliğinin yükselişte olduğu 1922 öncesinin yerel Rum entelektüelleri tarafından bile Helios kültü üzerinden pagan Roma dönemine atfedilir. Kamusal algıda, sosyokültürel bağlamda çok daha gündelik karşılığı olan bir ibadet ve panayır yeridir. Bir tarım endüstrisi kenti olan Ayvalık'ın tepesindeki heybetli konumuna rağmen, aslında 1821 sonrası geri dönüşler zamanında kurulmuş, fakir işçilerin kenar mahallesinin odağıdır. Dinler tarihine mal olmuş kadim İlyas Peygamber figürü yanında, köhneyen yel değirmenleriyle, o tarihlerde bile nostaljik bir hafıza mekânıdır. Arkeolojik potansiyeli ise halen çalışılmayı beklemektedir.

Cumhuriyet döneminde hem dini hem de folklorik açıdan Türk toplumuna pek yabancı bir figür olmamasına karşın "milli değerlere uygun bulunmayarak" ismi değiştirilir. Ali Çetinkaya'nın Ayvalık'taki Türk Kurtuluş Savaşı hatırasına atfedilerek İlk Kurşun Tepesi olur,. Simgeleyen anıt da yıkılan kilisenin yerini alır, böylece yeni bir hafıza mekânı yaratılır. Bu "millileştirme" ve "yerlileştirme" çabası, huzurevi amacıyla inşa edilen yapının TSK'ya devredilmesiyle sekteye uğrar. Kent silüetinin hâkim coğrafi unsuru olan tepe, fiziken Ayvalık'ta bulunsa da nihayetinde Ayvalıklıların kullanımında olmayan, izole bir askeri bölgeye dönüşür. Kentli hafızasındaki mekânsal yeri giderek muğlak bir hal alır. Güncel düzenlemeler yeni bir hafıza mekânı yaratsa da eski anıtın bünyesinde barındırdığı kolektif hafızayı sildiği, daha geniş tarihi ve kültürel mirasını zedelediği için, miras adaleti kavramıyla çelişir.

Ayvalık çevresine manzara sunan rekreatif yer ihtiyacının devamlılığı nedeniyle, Cennet Tepesi'nin sonradan ön plana çıkarak işlek bir yere dönüşmesi manidardır. Bu bakımdan, eski Profitilya, yeni İlk Kurşun Tepesi'nin sosyal bağlamda belki de ikamesi olur. Huzurevi ihtiyacı ise baki kalır.[87]

87 Ayvalık'ın ilk tam donanımlı huzurevi tesisi olacak Sebahat-Cihan Şişman Yaşlı Bakımevi'nin çalışmalarının 2025 itibarıyla halen sürdüğü, yerinde gözlemlenmiştir.

Görüldüğü üzere, neticede kimse tarafından sahiplenilip benimsenememiş Profitis Ilias/Profitilya Tepesi'nin ismi, Profitis Ilias Kilisesi'yle beraber adeta lanetlenerek ortadan kaldırılır. Yerli halk için zamanla Türk Kurtuluş Savaşı ekseninde yepyeni bir kimlik kazanmış İlk Kurşun Tepesi ise kentin hâkim coğrafi unsuru olmasına karşın ona ancak arka plan görevi gören, uzakta ulaşılamayan ve Ayvalık gündelik yaşamından sessizce kaybolmuş bir gölgeye dönüşür. Yine de İlyas Peygamber'in hatırası sona ermez. Bizzat Ayvalıklılar, mübadele öncesi dönemdeki Rum Ortodoks sakinlerin de yaptığı gibi, her Mayıs'ta Hıdrellez vesilesiyle yine aynı yerde, Çamlık mevkiinde sürdürürler. Bağlam itibarıyla özünden kopsa da fonetik hatırası olan "Kurufitilya" isminin kullanımına, şehrin ileri gelenlerinde halen rastlanır.

TEŞEKKÜR

Bu çalışma, Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi'nin (ANAMED) katkılarıyla hazırlanmıştır. Ayrıca, katkılarından dolayı Dr. Myrina Kalaitzi'ye (National Hellenic Research Foundation) ve tarih araştırmacısı Damien Dessane'ye (Ayvalık) teşekkürlerimi sunarım.

EKLER

Ek 1: Profitis Ilias Kilisesi'ne Dair Teknik Raporun Rumca Kısmının Basit Transkripsiyonu[88]

Έκθεσις της καταστάσεως του ενταύθα ναού του Προφήτου Ηλιού μετά των της επισκευής αυτού κατά μέρη αρχιτεκτον. [ικών] σχεδίων.

(A) (B)

[Plan A] Κλίμαξ 1/200 μετρ.[α] [Plan B]

Ο ανωτέρω υπό σήμα (A) και κλίμακα 1/200 εσχεδιασμένος ναός παλαιάς κατασκευής με διαστάσεις μήκους 22 μέτρων και πλάτους 9,80 και με εξοχήν βόρειον το όλον 233,84 τετραγ.[ωνικά] μέτρα, ένεκεν σπουδαίων αρχιτεκτονικών ανέκαθεν ελλείψεων κατέστη προϊόντος του χρόνου λίαν επισφαλής, ούτως ώστε η άμεσος και ταχεία επισκευή αυτού θεωρείται αναγκαιοτάτη.

Αι βλάβαι του κτιρίου εν ταις ελλείψεσιν αυτού έχουσιν ως εξής.

Αι διαστάσεις των ξύλων του εις ύψος 4 μέτρων από του εδάφους εδραζομένου πατώματος ευρισκόμενον ανέκαθεν εν δυσαναλόγω σχέσει προς το επ' αυτού βάρος της συρροής των εκκλησιαζομένων υπέστη βαθμηδόν καθίζησιν εις διάφορα μέρη άμεσος δε αιφνιδίας καταρεύσεως κίνδυνος απειλεί τούτο.

Αυτό τούτο το πάτωμα προκαλεί και την βλάβην άλλων μερών της οικοδομής εκ της ακολούθου οικοδομικής ελλείψεως. Ακριβώς επί του πατώματος ως εις κενόν και άνευ ετέρου κάτωθεν υποστηρίγματος εδράζονται δύο στήλοι (ε) ξύλινοι φέροντες το βάρος της στέγης ούτως ώστε υπό του προσθέτου βάρους τούτου της στέγης το πάτωμα υποφέρον υπεχώρησε και κίνδυνος υπάρχει ότι με αιφνίδιον τινα τρόπον θα συμπαρασύρει και μέρος αυτής της οροφής και στέγης, ενόσω δεν [ikinci sayfa] δεν δύναται να κατορθωθή η απαγόρευσις της συρροής των εκκλησιαζομένων.

Εναντίον της πλημελούς ταύτης κατασκευής του κτιρίου φρονώ ότι ουδέν άλλο προσφορώτερον μέσον είνε χωρίς κακώς να επιδρώ εις την υπηρεσίαν αυτού και την στερεότητα ή να μετατεθή το εντός της εκκλησίας άνευ σκοπού χαμηλόν παλαιόν μεσότοιχον (α) του παλαιού σχεδίου (A) ακριβώς κάτωθεν των εναερίων σχεδόν στήλων (ε) κατά έν μέτρον εις την θέσιν (β) ως φαίνεται εις τον νέον σχέδιον (B) ίνα και οι στήλοι ούτοι στηριχθώσι και το πάτωμα και η στέγη και συνεπώς ολόκληρον το κτίριον εξασφαλισθή.

Υπάρχει ωσαύτως ανάγκη επιδιορθώσεως των δύο οπισθίων γωνιών του κτιρίου των σεσημασμένων δι' αριθμ.[ών] 2 και 3 αίτινες εβλάβησαν υπό των κακώς τεθειμένων υδρορροών (κορνελέν).

Επίσης δια την ανάγκην της υπηρεσίας του κτιρίου είνε ανάγκη να προστεθή εις την Νότιον πλευράν αυτού χώρος τις εκ 18,24 τετραγωνικών μέτρων ως εις το νέον σχέδιον (B) δεικνύεται.

Η ολική δαπάνη της ως ανωτέρω δείκνυται επισκευής συνίσταται εκ διακοσίων κε τριάκοντα αριθμ.[ητικώς] 230 αργυρ.[ών] μετζητιέδων.

Πάντα τα ανωτέρω έχων υπόψιν εκ καλής των πραγμάτων μελέτης,

88 BOA, İ.AZN, 41-12, 16 Zilkade 1318 [7 Mart 1901]: 1, 2.

θεωρώ ότι η κατάστασις του ειρημένου ναού είναι επισφαλής κατά μέρη δηλώ δε δια της παρούσης εκθέσεώς μου ότι είνε ανάγκη αμέσου και ταχείας επισκευής προς πρόληψιν ενδεχομένου απευκταίου όπερ φαίνεται ότι θέλει συμβή αίφνης και απροόπτως εκ συνωστισμού τινος των εκκλησιαζομένων, του βάρους του προσθέτου της στέγης, σεισμού ή άλλης τυχόν φυσικής επιρροίας.

Εν Κυδωνίαις τη 27 Μαΐου 1900

Ο Δημαρχιακός Μηχανικός

Νίκος Δ. Ξυραφιάδης

Ek 2: Profitis Ilias Kilisesi'ne Dair Teknik Raporun Osmanlıca Kısmının Transliterasyonu[89]

Ayvalık Profit İlya Mahallesinde Profit İlya İsimde İbâdethânenin Hâlini ve Bâzı Mahallerinde Ta'mirât-ı Muktezâsını Gösterir Rapor Varakasıdır

Bâlâdaki (A) işâretiyle muharrer ve 1/200 mikyâsda mersum olan, tûlu 22 metro, arzı 9,80 metro/santim, yani 233,84 metro/santim murabba' metrolu atîk bir bâb-ı ibâdethâne, birçok kusûrât-ı mühimmeden dolayı vaktin mürûruyla sağlam olmamasına mebnî derhâl ve der'akab ta'mire muhtâcdır.

Mezkûr binanın kusûrât-ı mühimmeden dolayı irâs edilen mazarrât ise bunlardır:

Zeminden dört metro yüksekliğinde bulunan taban odunların kalınlığı ve usûl-ı vaz'ı tabanın üzerinde müctemi' olunagelenlerin ağırlığı gayr-ı mütenasip olup, mezkûr taban bazı yerlere oturulmuştur, binâ'en aleyh hudâ-negerde fücc'eten düşmeğe tehlikesi vardır.

Mezkûr taban ise binanın diğer etrafının mazarratını dahi irâs ediyor, şöyle ki, mezkûr tabanın üzerinde çatıyı kaldırır ve resimde (ε) işaretiyle muharrer iki odun direği dayanmış olup, alt taraflarında bir dayak olmadığı cihetle, mezkûr taban ilâve olunan şu ağırlığından dolayı dahi bu derecede çekilmiş ki ansız bir cihetten dolayı düşerek, müctemi' olunagelenlerin men' olunamayacağı takdirde çatı dahi düşeceği muhtemeldir.

Bu babda mezkûr kusûrâtın def'i zımnında, mezkûr kilise derûnunda (A) resimde (α) noktasında bulunan ve bir gûnâ fâ'ideli olmayan eski bir oda ve kısa duvarın bir metro ileri gelmesiyle, yani (B) resimde (β) noktasında ve mâru'z-zikr iki direklerin tam altında naklolunmuş fâ'ideli ve muvâfık-ı hal olup, bu babda gerek çatı ve gerek taban ve bunun ile beraber bütün kilisenin binasını dayanmış olacağı re'yindeyim.

Kezâ resimde (2 ve 3) rakamla muharrer kilise arka tarafının iki köşenin ta'mîri muktezâdır, çünkü su olukların adem-i hüsn-i vaz'ından dolayı çürümüşlerdir.

Kezâ kilisenin ifâ-yı hizmete icâb eden (B) resimde gösterildiği üzere, kilisenin taraf-ı cenûbîsinde 18,24 metro/santim murabba' metrolu bir mahal ilâve olunmak lazımdır. Sâlifü'z-zikr tâmirâtta sarfolunacak para iki yüz otuz mecîdiyyeden ibârettir.

İşte bervech-i bâlâ mahallince bi't-tedkîk keşfolundukda, mezkûr ibâdethânenin hâl-ı ve gerek çatının ağırlığından ve hareket-i arz ve sâir-i esbâb-ı tabî'iyeden dolayı hudâ-negerde füc'eten olmak muhtemel olan zarar-u ziyânı muhâfaza etmek üzere, der-'akab ve serî'an mezkûr kilisenin bir minvâl marûz-ı ta'mîrâta mukteza ve muhtâç olduğu mübeyyin işbu raporum bi't-tanzîm i'tâ kılındı. Fî 27 Mayıs 316.[90]

Ayvalık Belediye Mühendisi Nikolaki Eksirafyadi

Νίκος Δ. Ξυραφιάδης

Ek 3: Profitis Ilias Kilisesi'nin Genişletilip Onarılmasına İzin Belgesinin Transliterasyonu[91]

Bâb-ı Âlî

Dâire-i Sadâret

Âmed-i Dîvân-ı Hümâyun

3097

Atûfetlü Efendim Hazretleri,

Adliye ve Mezâhib-i Nezâret-i Celîlesi'nden bi'l-vurûd Divân-ı Hümâyun kaleminden verilen müzekkere ile beraber havâle olunan tezkere üzerine Şurâ-yı Devlet Mülkiyye Dâiresinden tanzim ve leffen arz u takdim kılınan mazbatada Hüdâvendigar Vilâyetinde Ayvalık Kasabasının Profit İlya Mahallesinde kâ'in Rûm kilisesinin tevsi'an tamirine ruhsat i'tâsı istid'a olunmuş ve kadîmen mevcut olan işbu kilisenin yirmi iki metre tûl ve dokuz metre ve seksen santimetre arzında olup mâ'il inhidam olan bir cihet-i duvarının hedmi ve kilise havâlîsinden bir miktar mahal ilâvesiyle ta'mîr ve bu sûretle biraz tevsî' ve sarf-ı lâzım gelen iki yüz otuz mecîdiyyenin kilise nukûd-i mevcûdesinden tesviye olunacağı ve bu babda mahzur olmadığı ve kasaba-i mezkûrede Rûm cemâ'ati'ne mensup üç yüz otuz iki hânede zükûr ve inâs bin iki yüz altmış dokuz nüfus bulunduğu iş'âr-ı mahalliden anlaşılmış olduğundan sûret-i istid'a makrûn-ı müsâ'ade-i seniyye Hazret-i Pâdişâhı olduğu halde usûl ve emsâline tevfîkan kuyûd-ı lâzime ve mu'tâde derciyle ruhsatı hâvi Emr-i Âli ısdârı husûsunun kalem-i mezkûre havâlisi ve mu'âmele-i müteferri'asının ifâsı lüzumu gösterilmiş olmakla olbabda her ne vecihle irâde-i seniyye-i cenâb-ı tâcdârî şeref-müte'allik buyurulur ise mantûk-ı âlisi edileceği beyanıyla tezkere senâveri terkim kılındı efendim. Fî 8 Zilka'de sene 318. Fî 14 Şubat sene 316 [27 Şubat 1901].

Sadrazam Rifat

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Resîde-i dest-i ta'zîm melfuflarıyla menzûr-ı âlî buyurulan işbu tezkere-i sâmiye-i sadâret-penâhîleri üzerine mûcibince irâde-i seniyye Cenâb-ı Padişahî şeref-müte'allik buyurulmuş olbabda emr-ü fermân hazret-i veliyü'l-emrindir. Fî 16 Zilka'de Sene 318 ve Fî 22 Şubat Sene 316 [7 Mart 1901].

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî Tahsin

89 BOA, İ.AZN, 41-12, 16 Zilkade 1318 [7 Mart 1901]: 2.

90 Rumî 9 Haziran 1900'e karşılık gelmekle birlikte, belgenin Rumca orijinal versiyonunun miladî 27 Mayıs 1900 tarihinin olasılıkla birebir çevirisidir.

91 BOA, İ.AZN, 41-12, 16 Zilkade 1318 [7 Mart 1901]: 6.

KAYNAKÇA

Açıksöz, Salih Can. *Sacrificial Limbs: Masculinity, Disability, and Political Violence in Turkey*. University of California Press, 2020.

Αιολικός Αστήρ 1 (1 Ekim 1911).

——— 2 (15 Ekim 1911).

——— 3 (1 Kasım 1911).

——— 12 (15 Mart 1912).

——— 54–55 (15 Aralık 1913–1 Ocak 1914).

Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη / Lampakis Ailesi Arşivi (AOL). CP-1793. *Καρτ-Ποστάλ: Ayvalık, Tanneries (Tabacaria)*. Erişim tarihi 15 Ağustos 2024. https://aol-apothetirio.com/index.php/items/show/6948.

Arıkan, Zeki. "1821 Ayvalık İsyanı." *Belleten* 52, no. 203 (1988): 571–600.

Arundell, Francis. *Discoveries in Asia Minor*. Cilt 2. Richard Bentley, 1834.

Augerinos. *"Χρονογράφημα: Ο Ανεμόμυλοι."* *Αιολικός Αστήρ* 2 (15 Ekim 1911): 23–25.

———. "Χρονογράφημα: Άνευ Τίτλου." *Αιολικός Αστήρ* 3 (1 Kasım 1911): 43.

Aydemir, Abdullah. "İlyas (a.s.) Hakkında Bir Araştırma." *İslam Medeniyeti Dergisi* 5, no. 42 (1981): 27–38.

Balıkesir Kültür Envanteri: Taşınmaz Kültür Varlıkları. Balıkesir Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2010.

Balıkesir Politika. "Ayvalık'ta Hıdırellez büyük bir coşkuyla kutlandı." *Balıkesir Politika*. 7 Mayıs 2024. Erişim tarihi 15 Ağustos 2024. https://www.politikam.com/ayvalik/ayvalikta-hidirellez-buyuk-bir-coskuyla-kutlandi.html.

Bayerisches Hauptstaatsarchiv (BayHStA).

BayHStA. BS N 23 23/1-645. *Küste bei Aiwalyk*. Erişim tarihi 15 Ağustos 2024. https://dfg-viewer.de/show?tx_dlf%5Bid%5D=https://www.gda.bayern.de/mets/428df810-d946-11e7-b294-001999c51f78.

———. BS N 23 23/1-651. *Küste bei Aiwalyk*. Erişim tarihi 15 Ağustos 2024. https://dfg-viewer.de/show?tx_dlf%5Bid%5D=https://www.gda.bayern.de/mets/451fd490-d946-11e7-b0b2-001999c51f78.

———. BS N 23 23/1-672. *Windmühle bei Aiwalyk*. Erişim tarihi 15 Ağustos 2024. https://dfg-viewer.de/show?tx_dlf%5Bid%5D=https://www.gda.bayern.de/mets/4e78407c-d946-11e7-9c23-001999c51f78.

———. BS N 23 23/1-691. *Blick auf Aiwalyk*. Erişim tarihi 15 Ağustos 2024. https://dfg-viewer.de/show?tx_dlf%5Bid%5D=https://www.gda.bayern.de/mets/5606c4a8-d946-11e7-852f-001999c51f78.

Bayraktar, Bayram. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayvalık Tarihi*. Atatürk Araştırma Merkezi, 1998.

Beiner, Guy. *Forgetful Remembrance: Social Forgetting and Vernacular Historiography of a Rebellion in Ulster*. Oxford University Press, 2018.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası Evrakı* (BEO), 520-38973, 25 Cemazeyilevvel 1312 [24 Kasım 1894].

———. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası Evrakı* (BEO), 552-41398, 19 Recep 1312 [16 Ocak 1895].

———. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası Evrakı* (BEO), 1635-122565, 29 Zilkade 1318 [20 Mart 1901].

———. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası Evrakı* (BEO), 3061-229510, 9 Rebiülahir 1325 [22 Mayıs 1907].

———. *Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri* (A.DVNSMHM.d), 111-2169, 20 Safer 1113 [27 Temmuz 1701].

———. *Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat* (DH.TMIK.M), 243-65, 5 Rebiülahir 1325 [18 Mayıs 1907].

———. *Hatt-ı Hümâyûn* (HAT), 901-39605, 29 Zilhicce 1240 [14 Ağustos 1825].

———. *İrâde Adliye ve Mezâhib* (İ.AZN), 41-12, 16 Zilkade 1318 [7 Mart 1901].

———. *İrâde Hariciye* (İ.HR.), 231-13601, 15 Muharrem 1285 [8 Mayıs 1868].

———. *İrâde Hariciye* (İ.HR.), 238-14151, 17 Rebiülahir 1286 [27 Temmuz 1869].

———. *İrâde Hususi* (İ.HUS), 33-63, 17 Recep 1312 [14 Ocak 1895].

———. *Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât* (A.MKT.UM), 11-76, 14 Cemazeyilevvel 1266 [28 Mart 1850].

———. *Şûrâ-yı Devlet* (ŞD.), 1578-3, 19 Şevval 1318 [9 Şubat 1901].

———. *Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı* (Y.MTV., 113-28), 19 Recep 1312 [16 Ocak 1895].

———. *Yıldız Sadâret Hususi* (Y.A.HUS.), 316-28, 5 Recep 1312 [2 Ocak 1895].

Broudehoux, Anne-Marie. "Memorial Agency, Heritage Dissonance, and the Politics of Memory in the Preservation of Rio de Janeiro's Valongo Slave Wharf." *Built Heritage* 8, no. 19 (2024). Erişim tarihi 15 Ağustos 2024. https://built-heritage.springeropen.com/articles/10.1186/s43238-024-00127-2.

Brusius, Mirjam ve Trinidad Rico. "Counter-archives as Heritage Justice: Photography, Invisible Labor and Peopled Ruins." *Journal of Visual Culture* 22, no. 1 (2023): 64–92.

Calumeno Family Collection & Archives.

Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Salnâmesi, 1303. Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Matbaası, 1886.

Choiseul-Gouffier, Marie-Gabriel-Florent-Auguste de. Voyage pittoresque de la Grèce. Cilt 2. Jean-Baptiste Tilliard, 1809.

Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie, géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*. Cilt 4. Ernest Leroux, 1894.

Cumont, Franz. *After Life in Roman Paganism; Lectures Delivered at Yale University on the Silliman Foundation*. Outlook Verlag, 2023.

Delehaye, Hippolyte. "Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi." *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, derleyen Charles de Smedt, Joseph de Backer, François van Ortroy, Joseph Van den Gheyn, Hippolyte Delehaye ve Albert Poncelet. Société des Bollandistes, 1902.

Döğüş, Selahattin. "Anadolu'da Hızır-İlyas Kültü ve Hıdrellez Geleneği." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 74 (2015): 77–100.

Drakos, Efstratios I. *Εκκλησιαστικαί Σελίδες*. Cilt 1. Y.y., 1891.

Earinos, Georgios. "Προσδιορισμός της θέσεως αρχαίων τινων πόλεων της Μυσίας," *Μουσείον και Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής*. Cilt 2. Damianos, 1876.

Ελληνικός Οδηγός. *Geo*. 1920.

Fossier, Robert, ed. *The Cambridge Illustrated History of the Middle Ages, 350–950*. Cilt 1. Çeviren Janet Sondheimer. Cambridge University Press, 1986.

Fountoulis, Ioannis M. "*Ναοί και μοναστήρια των Κυδωνιών.*" *Ε΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυδωνίες), Μία αμφίδρομη σχέση στο Βορειοανατολικό Αιγαίο*, derleyen Paskhalis M. Kitromilides ve Panagiotis D. Mikhailaris, 27–37. Ulusal Helen Araştırma Vakfı, 2007.

Genç, Serdar. "1821 Mora İsyanı Sırasında Edremit Körfezi ve Zeytincilik." *Tarihin Peşinde* 17 (2017): 295–302.

Gerolymos, Andronikos I. "Άγιος Δημήτριος Βελλεροφόντης και Δήμητρα." *Αιολικός Αστήρ* 2 (15 Ekim 1911): 27–29.

Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*, çeviren Lewis A. Coser. University of Chicago Press, 1992.

Harman, Ömer Faruk. "İlyâs." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 22, 160–62. Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1310. Hüdavendigar Vilayeti Matbaası, 1892.

——— 1316. Hüdavendigar Vilayeti Matbaası, 1898.

——— 1324. Hüdavendigar Vilayeti Matbaası, 1906.

İnce Güney, Yasemin. "Appropriation and Authenticity: The case of Transforming Churches into Mosques in Ayvalık." *ICONARP International Journal of Architecture and Planning* 4, no. 2 (2016): 35–57.

İpek, Göktuğ. "Ayvalık'ta Sosyal ve Siyasi Hayat (1940–1950)." Yüksek Lisans tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2016.

Karamplias, Ioannis N. *Ιστορία των Κυδωνιών*. Cilt 1. Gerasimos S. Khristos ve Oğlu, 1949.

Karesi Vilâyetine Mahsus Salnâme, 1305. Karesi Vilayeti Matbaası, 1888.

Kaya, Nilgün. "Subay Kızı, Yaşlılar İçin Genelkurmay'a Talepte Bulundu." *Gazete Ayvalık*. 12 Nisan 2017. Erişim tarihi 15 Ağustos 2024. https://www.gazeteayvalik.com/2017/04/12/subay-kizi-yaslilar-icin-genelkurmaya-talepte-bulundu/.

———. "Ayvalık'ta Hıdrellez, Uluslararası Şenlikle Kutlandı." Gazete Ayvalık. 7 Mayıs 2022. Erişim tarihi 15 Ağustos 2024. https://www.gazeteayvalik.com/2022/05/07/ayvalikta-hidrellez-uluslararasi-senlikle-kutlandi/.

Kerestetzi, Athina. *Αϊβαλί (1832-1922): Αναμνήσεις από το ανέκδοτο τετράδιο του ιατρού Ιωάννου Κερεστετζή*. Astir, Al. & E. Papadimitriou, 1981.

Keskin, Mustafa Çağhan ve Mustafa Kaan Sağ. "Edirne Hıdırlık Tepesi [Hızır Makamı]: Senkretik Bir Kült Merkezinin Oluşumu ve Ortadan Kaldırılması." *Millî Folklor* 17, no. 133 (2022): 222–233.

Khristodoulou, Odysseus E. "Σ'τον Ανεμόμυλο του Κοκλουτζα." *Αιολικός Αστήρ* 9 (1 Şubat 1912): 136.

Kitromilides, Paskhalis M. ve Panagiotis D. Mikhailaris, ed. *Ε΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυδωνιές), Μία αμφίδρομη σχέση στο Βορειοανατολικό Αιγαίο*. Ulusal Helen Araştırma Vakfı, 2007.

Küçük Asya Araştırmaları Merkezi (Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών). Sözlü Gelenek Arşivi (Αρχείο Προφορικής Παράδοσης). Erişim tarihi 15 Ağustos 2024. https://www.kms.org.gr/archeia/.

Mango, Cyril, ed. *The Oxford History of Byzantium*. Oxford University Press, 2002.

Mehmetçik Vakfı Dergisi. "Tanıtım: Türk Silâhlı Kuvvetleri Ali Çetinkaya İlk Kurşun Rehabilitasyon Merkez Komutanlığı." *Mehmetçik Vakfı Dergisi* 10 (Kasım 2001): 16–18.

Μεσόγειος Αιγαίον-Αρχιπέλαγος: Κυδωνίαι (Αϊβαλί) και Μοσχόνησοι (Εκατόννησοι), 1922. Yunanistan Deniz Kuvvetleri Hidrografi Servisi, 1925 (Harita).

Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire." *Representations* (1989) 26: 7–24.

Ocak, Ahmet Yaşar. "Hıdrellez." Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 17, 313–15. Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Österreichische Nationalbibliothek (OeNB).

OeNB. Cod. Ser. 54103/65. 95. Aïvaly. Erişim tarihi 15 Ağustos 2024. https://kretschmer.oeaw.ac.at/?elemenfolio=95-ayvalik.

Psarros, Dimitrios E. "Κυδωνίες – Αϊβαλί." *Τεχνικά Χρονικά* 44 (1977): 69–86.

———. "Η οικιστική ιστορία τον Κυδωνιών." *Ε' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυδωνίες), Μία αμφίδρομη σχέση στο Βορειοανατολικό Αιγαίο*, derleyen Paskhalis M. Kitromilides ve Panagiotis D. Mikhailaris, 497–513. Ulusal Helen Araştırma Vakfı, 2007.

———. *Το Αϊβαλί και η Μικρασιατική Αιολίδα*. Yunanistan Ulusal Bankası Eğitim Vakfı, 2017.

———. "Kydonies – Ayvalık'ın Kentsel Tarihi." *Ayvalık Kent Tarihi Çalışmaları*, derleyen Neriman Şahin Güçhan, 3–14. Balıkesir Büyükşehir Belediyesi, 2023.

Raffenel, Claude Denis. *Histoire des événements de la Grèce*. Dondey-Dupré, 1822.

Rothberg, Michael. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford University Press, 2009.

Saban, Deniz. "Ayvalık'ta Camiye Dönüştürülmüş Üç 19. Yüzyıl Kilisesi." Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2010.

———. "Osmanlı Dönemi'nde Ayvalık'ta İnşa Edilen Rum Orto-

doks Kiliseleri." *Uluslararası XIX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 21–24 Ekim 2015 (Bildiriler)*, cilt 1, derleyen Ceren Ünal ve Cengiz Gürbıyık, 557–572. Türk Tarih Kurumu, 2019.

Sağlam, Hasan Sercan. "Ayvalık Cunda Adası'ndaki Panagia (Koimesis Theotokou) ve Agios Panteleimon Kiliselerinin Mimari Tarihi ve Mekânsal Dönüşümü." *Turkish Studies*, 16, no. 3 (2021): 989–1017.

Sakkaris, Georgios. *Ιστορία των Κυδωνιών*. Aleksandros Vitsikounakis, 1920.

Sayar, Seher. "İlk Kurşun Tepesi." *Ayvalık Gezgini*. Erişim tarihi 15 Ağustos 2024. https://ayvalikgezgini.com/rehber/turkey/balikesir/ayvalik/dogal-guzellikler/ilk-kursun-tepesi/.

Solak, Canan ve Şerife Ebru Okuyucu. "Dini Yapıların Dönüştürülmesinde Mevcut Yapı Bileşenlerinin Yeni İşlevdeki Karşılıkları: Kilise ve Cami Dönüşümleri." *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 49 (2022): 191–211.

Stavraki, Kharikleia. *Αι Κυδωνίαι προ του 1821 κατά τον Κυρίον Μ. Δ. Ραφφενέλον*. Damianos, 1861.

SunCalc. Erişim tarihi 15 Ağustos 2024. https://www.suncalc.org/.

Şahin Güçhan, Neriman. "Tracing the Memoir of Dr. Şerafeddin Mağmumi for the Urban Memory of Ayvalık." *METU Journal of the Faculty of Architecture* 25, no. 1 (2008): 53–80.

———. "Dr. Şerafeddin Mağmumi'nin İzinden 1890'da Ayvalık." *Ayvalık Kent Tarihi Çalışmaları*, derleyen. a.y., 69–109. Balıkesir Büyükşehir Belediyesi, 2023.

Tatoğlu, Hande. "Toplumsal Hafıza ve Tarihi Yapıların Müze Olarak Yeniden İşlevlendirilmesi: Ayvalık Rahmi M. Koç Müzesi Örneği." *Fenerbahçe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3, no. 1 (2023): 61–84.

Tsamaides, Nikolaos. "Η Εκκλησία των Κυδωνιατών." *Κυδωνιάτικος Αστήρ* 36 (Eylül 1966): 2.

Tsitimaki, Maria. "Η διασπορά της τρίκλινης βασιλικής κατά την όψιμη Τουρκοκρατία στο βορειοανατολικό Αιγαίο", *Ε΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυδωνίες), Μία αμφίδρομη σχέση στο Βορειοανατολικό Αιγαίο*, derleyen Paskhalis M. Kitromilides ve Panagiotis D. Mikhailaris, 481–496. Ulusal Helen Araştırma Vakfı, 2007.

Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler. Cilt 2. Balıkesir – Bilecik – Bingöl – Bitlis – Bolu – Burdur. Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1977.

Türközen, Hasan Bülent. Ayvalık eski belediye başkanı (2004–2014), kişisel görüşme. 15 Ağustos 2024.

Uçar, Hatice. "Ayvalık'ta Hagia Triada Kilisesi Mimari Analizi." *Trakya Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi* 15, no. 1 (2014): 7–18.

UNESCO. "Ayvalık Industrial Landscape." 15 Nisan 2017. Erişim tarihi 15 Ağustos 2024. https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6243/.

Wilson, Charles. *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia, etc.* John Murray, 1895.

Young, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. Yale University Press, 1994.